

**ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
MENŲ FAKULTETAS
DAILĖS KATEDRA**

Marija JURGUTIENĖ

Audiovizualinio meno studijų programos IV kurso studentė

**GENOCIDO ATMINTIES IŠSAUGOJIMO PROBLEMA MENE.
MENINĖ INTRPRETACIJA VIDEO PROJEKCIJOJE „AIŽĖJIMAS“**

Bakalauro darbas

Darbo vadovas: lekt. R. Venckus

Šiauliai, 2013

SANTRAUKA

Marija Jurgutienė. Genocido atminties išsaugojimo problema mene. Meninė interpretacija video projekcijoje „Aižėjimas“. Audiovizualinio meno studijų bakalauro baigiamasis darbas. Darbo vadovas lekt. R. Venckus. Šiaulių universitetas, menų fakultetas, dailės katedra: Šiauliai, 2013 (40 psl.).

Baigiamąjį diplominį darbą sudaro 2 dalys: I-oji dalis yra teorinė, o II-oji dalis - praktinė. Teorinė dalis skirstoma į skyrius, skyriai į poskyrius. Pirmuose dviejuose skyriuose pateikiamos teorinės prieigos apie genocido ir atminties fenomenus bei meno kūrinių, interpretacijų genocido tema, analizė. Kritinė analizė plėtojama remiantis jau turima genocido apraška praeityje, nagrinėjant dabartinį šio reiškinio aktualumą ir siekiant atkreipti visuomenės dėmesį ne tik į turimus, bet ir į galimus padarinius ateityje. Atsižvelgiant į atminties fenomeną, meninės interpretacijos įgyja ne tik paminklo ar prevencijos išraišką, bet tampa ir iš praeities įvykių išlaisvinančia jėga, neleidžiančia likti šios atminties įkaitais ir tokiu būdu auginančia ir stiprinančia žmones, o kartu ir tautas, nes šiuo atveju, meninės interpretacijos provokuoja ir kalbina kiekvieną, nepalikdamos abejingų net ir tų, kurie apie tai, galbūt, nenori (negali) kalbėti. Trečiame skyriuje pateikiamas praktinės dalies aprašymas, kuriame aptariami šie aspektai: kūrybinio darbo idėja, atlikimo eiga bei techninio sprendimo argumentacija. Praktinė dalis sudaryta iš filmuoto video, kupino ženklinių asociacijų, besisiejantių su analizuotomis teorijomis ir meninėmis interpretacijomis.

Diplominis darbas baigiamas išvadomis, kurios formuojamos akcentuojant teorinės ir praktinės dalies specifiką bei gautus praktinės dalies rezultatus. Pateikiamas šaltinių ir literatūros sąrašas bei priedai.

SUMMARY

Marija Jurgutienė. The Question of Preserving Memory of Genocide in Art. An Artistic interpretation in the video projection "Aižėjimas" ("Cracking"). The thesis of Audio Visualisation Art studies for Bachelor's degree. Supervisor Lectr. Remigijus Venckus. University of Šiauliai, Faculty of Arts, Department of Fine Arts: Šiauliai, 2013 (40 p.). The thesis consists of two parts. Part one contains a theoretical analysis of the question whereas part two gives a practical presentation. The theoretical part is divided into chapters and the chapters are further divided into sections. The first two chapters present a theoretical approach to the phenomena of genocide and memory as well as an analysis of art works and interpretations on genocide. The critical analysis is based on the past experiences of genocide and the relevance of this phenomenon in the present; it is focused not only on the present but also the future consequences of genocide to the society. As to the phenomenon of memory art interpretations become not only an expression of memorial or prevention but also a powerful force liberating memory from the captivity of past events. They strengthen people and make them and their nation to grow. They appeal to every single person without leaving them indifferent, including those who do not wish or have no strength to talk about the events reflected in art interpretations. The third chapter describes the practical part of the thesis and discusses the following aspects: the idea of art work, the process of performance, and the basis for applied technical solutions. The practical part consists of video full of significant associations related to presented theories and art interpretations. The conclusions of the thesis are drawn with the focus on the specifics of the theoretical and practical parts as well as on the outcome of the practical part of the work. The references and annexes are included.

TURINYS

SANTRAUKA	2
TURINYS	4
IVADAS.....	5
I. GENOCIDO KRITINĖ ANALIZĖ	7
I. 1. Genocido sampratos analizė	7
I. 2. Diskusija: kas ir kodėl gali būti laikoma genocidu?	9
I. 3. Genocidas TSRS ir Nacistinės Vokietijos atveju.....	11
I. 4. Genocido įtaka Lietuvos visuomenės sociokultūriniam pokyčiams.....	15
II. ATMINTIES FENOMENAS: IŠSAUGOJIMAS IR NAIKINIMAS	17
II. 1. Atmintis filosofijos požiūriu.....	17
II. 2. Atminties kaip paminklo samprata.....	24
II. 3. Meninė genocido interpretacija, atvejų analizė	26
KŪRYBINIO DARBO APRAŠYMAS	30
III. 1. Kūrybinio darbo idėja	30
III. 2. Kūrybinio darbo atlikimo eiga.....	32
III. 3. Techninio sprendimo argumentacija.....	33
IŠVADOS	34
LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	35
PRIEDAI	37
BANDYMAI.....	39
DVD DISKAS.....	40

IVADAS

Genocidas – socialinis reiškinys (ypatingai 20 a.), kurio nepavyko išvengti daugeliui tautų (įskaitant ir Lietuvą). Įvairios grupės (nacionalinės, etninės, rasinės arba religinės)¹ išgyveno dalinį ar visišką sunaikinimo išbandymą. Genocidas kiekvienu atveju (pvz. Lietuvių trėmimo, žydų sušaudymo ir pan.) reiškėsi skirtingai (priklausomai nuo įvairiausių istorinių, politinių, socialinių, ekonominių, teisinių, religinių ir kitokių priežasčių). Egzistuoja žiauriausių nusikaltimų, kurie prilygsta genocidui, tačiau daugelis jų nelaikomi genocidu. Daugeliu atveju jie priskiriami tiesiog nusikaltimams žmoniškumui.² Nepaisant to, genocidas ir jam prilygstantys nusikaltimai nepraeina be pasekmių: paliečia socialinius visuomenės sluoksnius, (su)naikina tautos kultūrą, lieka psichologinės pasekmės. Žmogaus sąmonėje visa tai sunkiai sutelpa, galbūt todėl, kad neturima asmeninės genocido patirties. Šių dienų tendencija: vis labiau yra tolstama nuo mūsų tautos istorinės, trauminės praeities, - tiek nuo tragiško žydų istorijos laikotarpio, tiek nuo sovietmečio skaudžios patirties mūsų tautai. Yra svarbu įsisąmoninti ir nepamiršti, perduoti istorinę atmintį tokia, kokią turime. **Taigi, pagrindinė problema analizuojama šiame darbe yra genocido trauminės patirties išlaikymas kaip gyvosios istorijos, kurios pagrindu tampa atmintį išlaikančios menininkų interpretacijos.**

Temos aktualumas. Genocidas yra nuolatos atsinaujinantis reiškinys, keliantis didžiulę grėsmę šiandieniniam nuolatinės globalizacijos proceso veikiamam pasauliui, formuojantis socialinę problemą ir tokiu būdu neprarandantis aktualumo. Kiekvieno žmogaus gyvenime žinia apie genocidą verčia žmogų užimti vienokią ar kitokią poziciją, kuri pasireiškia kasdieniniame gyvenime, bendravime ir ypač kūryboje. Nutylėjimas arba neigimas yra atminties naikinimas. Sunaikinus atmintį, daromos naujos klaidos. Meno pagalba šiandien dar galima (reikia) kalbėti ir priminti apie genocidą, kaip tai daro menininkai (N. Natale, A. Jaar, P. Maun, T. Mouraud).

Darbo idėja. Sukurti video projekciją genocido tema (jo interpretaciją), kuri atlieptų aukščiau nusakytą temos aktualumą, taptų dar viena, papildančia, atmintį išlaikančia menine interpretacija. Video projekcijoje svarbu pateikti ne nuogą faktą, bet išgauti emociją, kuri komunikuotu su žiūrovu, kad vaizdas („žinia“) būtų paveikus.

Darbo objektas. Genocido interpretacija video projekcijoje.

¹ Jungtinių tautų konvencija dėl genocido nusikaltimo uždraudimo ir baudimo už jį // Valstybės žinios, 2002, Nr. 23-855. Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=745CCF99-DBB1-4AEA-B7F2-F41231DF836D>

² Sužiedėlis S. Genocidas 20 a. istorinėje erdvėje: nuo ideologijos iki masinių žudynių. Prieiga per internetą: <http://live.tvdu.lt/content/penktoji-vie-prof-sauliaus-su-ied-ljo-paskaita-genocidas-xx-istorin-je-erdv-je-nuo>

Darbo tikslas: kritiškai išanalizuoti genocido reiškinių bei atminties fenomeną ir sukurti video projekciją genocido tema.

Darbo uždaviniai:

1. Išanalizuoti šaltinius, literatūrą, bei kitas publikacijas, kurios yra susijusios su nagrinėjama tema, siekiant įgyvendinti šio darbo tikslą;
2. pristatyti genocidą kaip reiškinių (jo esmę, ypatumus (situaciją Lietuvos atveju), vertinimą (atsižvelgiant į padarinius));
3. tirti atminties fenomeną; t.y. aptarti atmintį filosofiniu aspektu, nusakyti jos (atminties) išsaugojimo ir naikinimo tendencijas;
4. remiantis teorijų analize apie genocidą ir atmintį, atlikti atvejų (meno kūrinių) analizę;
5. remiantis teorinėmis išvalgomis suformuluoti meno kūrinio idėją, bei ją pagrįsti;
6. numatyti meno kūrinio atlikimo etapus, bei argumentuotai pasirinkti technologiją;
7. remiantis teorinėje dalyje aptartais tiriamojo fenomeno rezultatais, sukurti meninį kūrinį video projekciją.

Darbo metodai:

1. šaltinių ir literatūros kritinė analizė ir interpretacija;
2. laisvas ir nestruktūruotas interviu, kurio pagrindu formuojamas meno kūrinys;
3. meno kūrinių formos ir turinio analizė;
4. autorinio kūrinio, bei kūrybos proceso savianalizė;

Darbo struktūra. Baigiamąjį bakalauro darbą sudaro 2 dalys: teorinė dalis (rašto darbas) ir praktinė (vizualinė) dalis. Teorinį darbą sudaro: santrauka lietuvių ir anglų kalbomis, turinys, įvadas, trijų dalių dėstymas, išvados, literatūros sąrašas, priedai (ilustracijos), CD. Pirmajame skyriuje pateikiama genocido sampratos kritinė analizė: genocido samprata, analizuojama kas ir kodėl gali būti laikoma genocidu, TSRS ir nacistinės Vokietijos genocido lyginamoji analizė, bei genocido įtaka Lietuvos visuomenės sociokultūriniam pokyčiams. Antrame skyriuje: atminties analizė filosofiniu aspektu, išsaugojimo ir naikinimo tendencijos, atminties kaip paminklo samprata, bei meno kūrinių, paremtų genocido interpretacijomis, analizė. Trečiame skyriuje pateikiamas kūrybinio darbo, video projekcijos „Aižėjimas“, aprašymas: idėja, kūrybinio darbo atlikimo eiga, techninio sprendimo argumentacija.

I. GENOCIDO KRITINĖ ANALIZĖ

I. 1. Genocido sampratos analizė

Genocidas labiau reiškėsi 20 amžiuje. Europai, bei kitoms pasaulio šalims, gerai yra žinomas II pasaulinio karo metu vykdytas nacistinės Vokietijos genocidas (holokaustas), tačiau mažiau dėmesio susilaukia Sovietų Sąjungos vykdyti nusikaltimai. Taipogi, galbūt, visuomenei mažiau yra žinomi genocidai vykdyti kituose pasaulio kontinentuose, kaip Ruandos, Kambodžos genocidai. Nors visi kada nors įvykdyti genocidai skyrėsi savo pobūdžiu, laiko, teritorijos atžvilgiu, jų kilmę lėmė įvairios priežastys, tačiau nei vienas jų nepaėjo be padarinių. Genocido aukos yra niekuo dėti civiliai (asmenų grupės arba grupėms priklausančios asmenys), praradę savo gyvybes, artimuosius, namus ir pan. 1946 m. gruodžio 11d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucija, Nr. 96(I) skelbia, kad „genocidas yra ištisų žmonių grupių teisės gyventi paneigimas, kaip žmogžudystė yra individualaus žmogaus teisės gyventi paneigimas, toks teisės gyventi paneigimas šokiruoja žmonijos sąmonę, sukelia didžiulius kultūrinius ir kitus praradimus žmonijai, prieštarauja moralės įstatymams ir Jungtinių Tautų tikslams.“³ Kiekvienas žmogus turi teisę į gyvybę, laisvę ir saugumą, asmeninę neliečiamybę, nepaisant jokių skirtumų („rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių įsitikinimų, nacionalinės ar socialinės kilmės (...) šalies ar teritorijos, kuriai priklauso asmuo“)⁴ ir visos šios teisės genocidiniais veiksmais yra pažeidžiamos. Kad užkirsti kelią šiems nusikaltimams, kad šie nusikaltimai būtų įvardinti, konkrečių veiksmų imtasi tik po Antrojo Pasaulinio karo. Teoretikas, teisės mokslininkas ir visuomenės veikėjas R. Lemkin'as (Lenkijos žydas, išvengęs holokausto), 1943 m. pirmasis prakalbo apie pasikėsinimus į individus kaip į grupės narius ir grupes, kuriems individas priklauso, siūlydamas sukurti daugiašalę konvenciją, kuri žmonių grupių naikinimą pripažintų tarptautiniu nusikaltimu. Įvardindamas šiuos nusikaltimus, jis buvo pirmasis, kuris panaudojo (savo sukurtą) terminą „genocidas“ (savo knygoje „Axis Rule in occupied Europe“). Šis terminas sudarytas iš žodžių junginio „genos“ – giminė (graikų kalboje) ir lotyniško žodžio „caedere“ – žudyti. Terminas yra analogas angliškam terminui „homicide“, kuris reiškia žmogžudystę.⁵ Knygoje „Ašies valdžia okupuotoje Europoje“ („Axis Rule in occupied Europe“), 1944 m., R. Lemkin'as aiškino genocido reikšmę: kaip „(...) koordinuotą skirtingų

³ The Crime of Genocide. United Nations General Assembly Resolution, 1946 96 (I). Prieiga per internetą: http://www.adl.org/education/curriculum_connections/spring_2005/spring_2005_lesson2_resolution.asp

⁴ Plg. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios, 2006-06-17, Nr. 68 – 2497.

Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=8346A3C3-334C-4C7A-9C32-181EDAC3A371>

⁵ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. New Jersey, 2005, p. 79

veiksmų planą, turint tikslą sunaikinti pagrindinius nacionalinių grupių egzistavimo pagrindus (...). Tokio plano tikslais turėtų būti nacionalinių grupių politinių ir socialinių kultūros, kalbos, nacionalinių jausmų, religijos, ekonominio egzistavimo institucijų suardymas ir asmeninio saugumo, laisvės, sveikatos, orumo ir net individų, priklausančių toms grupėms, gyvybės sunaikinimas“.⁶ Taigi, genocidas yra gerai organizuotos, tikslingos ir kryptingo pobūdžio veikos, siekiant gyvybės sunaikinimo.

1948 m. gruodžio 9 d., kai genocido sąvoka buvo išplėsta ir suformuluota (griežtai apibrėžta) Jungtinių Tarpautinės konvencijoje "Dėl kelio užkirtimo ir baudimo už jį", bei ratifikuota Jungtinių Tautų narių (20 valstybių)⁷: genocidas kaip nacionalinis, etninis, rasinis, religinis, dalies arba visos grupės naikinimas. Genocidui priskirtinos veiklos: 1) tos grupės narių nužudymas; 2) rimtų fizinių ar psichikos sužalojimų darymas grupės nariams; 3) tyčinis sudarymas tai grupei tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis apgalvotai siekiama fiziškai sunaikinti ją visą ar jos dalį; 4) priemonių, kuriomis siekiama riboti tai grupei priklausančių žmonių gimstamumą, panaudojimas; 5) prievartinis vienos tokios grupės vaikų perdavimas kitai.⁸ Po šios konvencijos priėmimo, genocidas tampa tarptautinės teisės terminu, apibūdinančiu tarptautinį nusikaltimą.

Genocidas apima masines žudynes, bet tos žudynės reiškia daug daugiau. Panašiai kai nagrinėjami motyvai genocidui, matoma didžiulė pasaulyje vykstančių nusikaltimų (prilygstančių genocidui) įvairovė, todėl galima dar smulkiau detalizuoti jam priskirtinas veiklas. Genocidas gali apimti taipogi ir kitas tiesioginio ir netiesioginio genocido formas, t.y. genocidas gali būti sukurtas ne tik su dujų kameromis, šautuvais ar kitais panašiais ginklais, bet ir kitais mažiau tiesioginiais metodais iššaukiančiais ligas ir mirtis, (anot mokslininkų J. N. Porter ir Y. Bauer): prasta mityba ir badu, prievartine sterilizacija ir pan., žmonių grupių naikinimui gali būti priskiriamos deportacijos (etniniai valymai), priverstinių darbų prievolė, denacionalizacija,⁹ sistemingai terorizuojant, kankinant, naudojant psichologines ir fizinio įbauginimo priemones.

Priimtoje Jungtinių Tautų konvencijoje "Dėl kelio užkirtimo ir baudimo už jį" genocido formuluotė tarptautinėje teisėje išliko ta pati iki šiandien. Vis dėlto, jos nuostatos nėra nusistovėjusios ir yra diskutuotinos istorikų, sociologų, bei politologų tarpe. Dėl to kalbant apie genocidą, išsakomos nuomonės kartais yra labai kontraversiškos.

⁶ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. New Jercey, 2005, p. 79

⁷ Lietuvių enciklopedija, 7 t. Boston, 1956, p.138

⁸ Jungtinių tautų konvencija dėl genocido nusikaltimo uždraudimo ir baudimo už jį // Valstybės žinios, 2002, Nr. 23-855. Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=745CCF99-DBB1-4AEA-B7F2-F41231DF836D>

⁹ Jones A. Genocide. A Comprehensive Introduction. New York, 2006, p. 16 – 18

I. 2. Diskusija: kas ir kodėl gali būti laikoma genocidu?

Šiandien turime oficialiai pripažintus (Jungtinių Tautų, iki 2009 metų) 4 genocidus: 1) armėnų genocidas, kurio vykdytojai turkai ir šiandien jo nepripažįsta (1915 - 1917 m., Osmanų imperijoje (dabartinėje Turkijoje), sunaikinta iki 1,5 mln. armėnų.¹⁰ Tikslas: siekiant sukurti vieningą Osmanų imperiją, sunaikinti priešiška nusiteikusią politinę jėgą ir išsilaisvinimo siekiančią armėnų tautą. Pobūdis: masinės žudynės ir deportacijos (mirę dėl bado ir ligų epidemijų, žudymų Sirijos ir Mesopotamijos dykumose, į kurias jie buvo išvaryti)¹¹; 2) žydų Holokaustas, (1941 - 1945 m., nacių okupuotose teritorijose, sunaikinta apie 5 - 6 mln. žydų, nacionaliniu pagrindu. Pobūdis: masinės žudynės); 3) Kambodžos įvykiai ir Raudonųjų Khmerų siautėjimas (1975 - 1979 m., Kambodžoje komunistinio režimo laikotarpis, kai buvo išžudyta apie 1,7 – 1,9 mln. Kambodžos vietinių gyventojų. Pobūdis: persekiojimai, turto privatizacija, masinė evakuacija, priverstiniai darbai, badas, ligos (kaip pasekmė), masinės žudynės.)¹²; 4) Ruandos įvykiai Centrinėje Afrikoje (1995 – 1996 m. vyko be jokio rimto precedento, hutų ir tutsių genčių, pristatytas kaip socialinių kastų, konfliktas. Vos per 12 savaitių nužudyta mažiausiai 1 mln. tutsių. Pobūdis: masinės skerdynės)¹³.

Galima prisiminti ir 1932 – 1933 m. sukeltą badą Ukrainoje – Holodomora, kai išnaikinama ne vienas milijonas žmonių.¹⁴ Pavyzdžių, kai atskiros šalys išgyveno vienokį ar kitokį terorą, būtų galima rasti ir daugiau. Tačiau nerimsta diskusijos dėl atskirose šalyse vykusių nusikaltimų priskirtinumo genocidiniais veiksmais, genocido fakto.

Gausiai diskutuojama apie dvigubą genocidą: nacių ir, sakykime, tai kas vyko Baltijos respublikose. Lietuvių tautos atveju, genocido terminas yra nenaudotinas, nors tautos akimis, Sovietų Sąjunga nuo 1940 m. iki pat nepriklausomybės atstatymo Lietuvoje vykdė patį tikriausią gyventojų genocidą. Žiaurūs kankinimai, deportacijos prilygsta genocidiniais veiksmais. Lietuvos gyventojai, atskiros grupės, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos okupacijos laikotarpiu, patyrė didžiules kančias ir nuostolius. Ir vis dėl to, Lietuvių tautos naikinimas nėra pripažintas genocidu. Kodėl? Kad ir kaip būtų keista, nors buvo nulemti žmonių likimai, daugiau čia „žaidžia“ politika: daugeliu atveju tas pripažinimas ar nepripažinimas priklauso nuo politinių aplinkybių. Tuo metu kai buvo priiminėjamas genocido apibrėžimas tarptautiniu

¹⁰ Vaižgauskaitė J. Armėnų tragedija - kuria, prisimename. Prieiga per internetą:

<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-04-25-armenu-genocidas-tragedija-kuria-prisimename/81113>

¹¹ Jones A. Genocide: a comprehensive introduction. New York, 2006, p. 102 - 105

¹² Ten pat, p. 195 - 199

¹³ Ten pat, p.232 – 233, 238

¹⁴ Komunistinės inkvizicijos Ukrainoje kronika. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/muziejus/lt/512/a/>

lygmeniu, sovietai pasipriešino, kad į tą apibrėžimą būtų įtrauktos politinės grupės.¹⁵ Pasekmė - Jungtinių Tautų konvencijos apibrėžime (jeigu griežtai taikant teorinius dalykus) - nebuvo įtrauktas politinių grupių ir socialinių klasių (sluoksnių) naikinimas. Tai, kas ir vyko Lietuvoje: iš gyvenimo buvo eliminuojamos socialinės ir politinės grupės – opoziciniai sluoksniai. Praktiškai lietuviai ir visi kiti, galėtų reikalauti peržiūrėti genocido apibrėžimą, kad šios grupės būtų įtrauktos. (Niekas dabar nedraudžia, nes Tarybų Sąjungos nebėra). Bet yra kiti dalykai, turintys politinį atspalvį: jeigu tai atsitiktų, būtų pripažįstama, kad visa tai, kas vyko yra genocidas, o kadangi genocido nusikaltimai neturi senaties termino, tada turėtų būti persekiojami genocido vykdytojai visoje Rytų Europoje, Sovietų Sąjungoje. Tai sukeltų dar ir kitas pasekmes. Dėl to yra sudėtinga praplėsti šitą terminą dabartiniais laikais.

Todėl, jeigu Jungtinių Tautų konvencija įvardija tik keturias žmonių grupes, prieš kurias anksčiau įvardintų veikų vykdymas gali būti pripažįstamas genocidu, teisinga būtų pripažinti genocidu ir tuos veiksmus, kurie nukreipti prieš politines, socialines grupes. Taipogi, yra siūlymų prijungti ir ekonomines ar kultūrines grupes. Bet kuri tautinė, religinė, etninė ar rasinė grupė, tuo pačiu yra ir socialinė ar kultūrinė grupė. Šiandien yra kalbama, kad yra reikalinga išplėsti genocidinių veikų sąrašą.

Turima ir kitų genocido tyrinėtojų, kurie mums pateikia įvairesnį apibūdinimą, jo suskirstymą. Pavyzdžiui, R. Smith'as genocidą skirsto į šiuos tipus: atpildo (dėl sunaikinimo kaltinama auka ir tuo pagrindžiamas jos sunaikinimas), institucinis, karo genocidas (kad būtų išnaudota teritorija, jos gyventojai yra išnaikinami), utilitarinis (kolonijinis užgrobimas ir vietos gyventojų išnaudojimas, kai vietiniai gyventojai tampa aukomis dėl proceso ir plėtros, dėl gamtinių išteklių), monopolistinis (siekis pakeisti pagrindinę visuomenės struktūrą ir pobūdį, monopolizuoti valdžią), ideologinis (kai kas nors imasi bandymų įgyvendinti tobulą visuomenę, dalis žmonijos turi būti sunaikinta, žmonės žudomi ne dėl to, ką jie padarė, bet vadovaujantis primityviausia esmine moraline kategorija: nešvarus, netobulus).¹⁶ Visas šis suskirstymas nurodo, kokių tikslų galimas genocidas, kokia jo kilmė.

Kas yra atsitikę šių dienų visuomenėje - turima terminų devalvacija: naudojant terminą yra staiga atitrūkstama nuo jo pirminės ir griežtos teisinės reikšmės ir tai yra taikoma kalbant vos ne apie bet ką: taksistus, pensininkus ir pan. Nors, žinoma, yra žmonių, kurie visiškai laisvai šį terminą taiko. L.Donskis kalbėdamas apie genocidą kalba apie šios sąvokos nuvertėjimą, jog nepagarbus sąvokos vartojimas parodo ir nepagarbą tiems žmonėms, kurie, iš tiesų, patyrė tą tikrąjį genocidą: "Sąvokos nuvertinimas ne tik nėra rūpesčio visa žmonija ir

¹⁵ Apskrito stalo diskusija "Lietuvos žydų istorija kaip neiškūnyta kitoniškumo dimensija tautinėje lietuvių sąmonėje". Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/tv/laida/818/lietuvos-zydu-istorija-kaip-neikunytakitoniskumo-dimensija-tautineje-lietuviu-samoneje-i-tomo-venclovos-izvalgos>

¹⁶ Staub E. Overcoming Evil– Genocide, Violent Conflict, and Terrorism. Oxford, 2011, p. 142

viso žmoniškumo būkle padarinys, bet, priešingai, yra savęs pavertimo istorijos ir pasaulio centru, sykiu ir nejautrumo žmonijai simptomas”.¹⁷ Istorikas U. Ugoras užsimena, jog genocido sąvoka šiais laikais yra dažnai naudojama kaip lobistinė sąvoka, tapusi politinių tarpusavio rietenų įrankiu. Šią sąvoką „eksplotuoja ne tik valstybės, o ir pačių įvairiausių politinių tikslų siekiančios lobistų grupės – kovotojai prieš AIDS, prieš kolonializmą, prieš abortus ir t.t.“.¹⁸ Kadangi tarptautinėje plotmėje yra pripažinti 4 įvykdyti genocidai, yra politiškai nekorektiška kalbėti apie kitus genocidus ar priskirti genocido reiškiniui naujas formas. Šitaip kalbant iš juridinės pusės yra klystama. Norint, yra galimybė devaluoti sąvoką. Tačiau yra tam tikras pavojus, kai atskiros valstybės diskutuodamos apie genocidą, atitrūksta nuo tikrosios genocido sampratos. Taip jos įsivelia į politines manipuliacijas, vadovaujasi savanaudiškais tikslais, norėdamos pabrėžti savo kolektyvinį tapatumą. Bet jeigu siekiama tikslios laikysenos, bandant siekti moksliškumo, reikia laikytis nuostatų.

I. 3. Genocidas TSRS ir Nacistinės Vokietijos atveju

Gausiai yra diskutuojama apie didžiausią mastą pasiekusius raudonąjį - komunistinį ir rudąjį - nacistų įvykdytus (žydų, bei kitų tautų) genocidus. Sunku įvardinti, kuris iš šių dviejų savo nusikaltimais lenkė vienas kitą savo mastu ir žiaurumu. 2000 m. birželio 12 - 14 d. Lietuvoje įvykęs Tarptautinis Vilniaus visuomeninio Tribunolo procesas „Komunizmo nusikaltimų įvertinimas“ (pirmą kartą Europoje) viešai pareiškia, kad Sovietų padaryti nusikaltimai prilygsta pasmerktiems Hitlerinės Vokietijos įvykdytiems (nacistiniams) nusikaltimams.¹⁹

Pagal sociologą, genocido tyrinėtoją, J. N. Porter, genocidą sudaro 3 pagrindiniai, labai svarbūs, komponentai: ideologija, technologijos, tam tikra sistema.²⁰ Pagrindinis, svarbiausias iš jų - ideologinis komponentas, kuriuo pagrįstos genocidinės veikos (dauguma jų), dėl kurio kyla nesusipratimai, susipriešinimai. Nesvarbu kurios krypties ideologija (pagrįsta religiniu, nacionaliniu, ar koku politiniu aspektu) remiamasi, neigiamo atspalvio įgauna veikos vykdančios smurtą, nekaltų žmonių naikinimą.

Nors šie du režimai turėjo daug bendro, turėjo ir skirtumų. Tiek nacistinės Vokietijos, tiek komunistinių partijų ideologijos, atrodo, turėjo vienodų siekių: siekė sukurti naują, tobulą visuomenę, kitaip tariant, užsiiminėjo visuomenės architektūra, pagal savo supratimą,

¹⁷ Donckis L. Sąvokų infliacija ir diskusijų kriminalizacija. Prieiga per internetą: <http://archyvas.tst.bernardinai.lt/index.php?url=articles/87345>

¹⁸ Ugoras U. Lyginti nereikia dėti lygybės ženklo. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/60854>

¹⁹ Tarptautinio Vilniaus visuomeninio Tribunolo procesas, 2000. Prieiga per internetą: <http://www.partizanai.org/failai/html/antikomunistinis-kongresas-II.htm#827>

²⁰ Jones A. Genocide: a comprehensive introduction. New York, 2006, p. 16

bei siekė išplėsti savo teritorijas, stiprinti savo imperijas. Tačiau kyla klausimas: kokia kaina kuriama ta tobula visuomenė, su kokia pretenzija? Pradžioje ideologijos sutapo, tik metodai skyrėsi. Savo laiku nacistinė Vokietija ir sovietai net giminiavosi, palaikė draugiškus santykius, bendradarbiavo, mokėsi, dalijosi patirtimi, teikė viena kitai pagalbą.²¹ Komunistinis socializmas užsiiminėjo visuomenės architektūra, kuri buvo pagrįsta klasių kova, kai tuo tarpu socialnacionalistinė politika Vokietijoje ėmėsi kontroliuoti bendros gyventojų prieaugio kontrolės, naikindama savo visuomenės silpnąsias grandis (pagal savo sukurtus, 1933 m., eugeninius įstatymus), užsiiminėjo - tautinių grupių naikinimu, turėdama tikslą išgryninti (ypač priešinosi kraujomaišai su žydais)²² ir iškelti arijų rasę, t.y. propagavo arijų rasės pranašumą: „grynas vokiečių kraujas yra lemiama svarbus tolimesnei vokiečių egzistencijai“.²³ Rasizmas tapo oficialia Vokietijos valstijos doktrina. Sustiprėjo antikomunizmas, antisemitizmas. Konkretus priešas buvo žydų rasė, kuri vokiečiams buvo konkurencinga: jaučiama grėsmė nacionaliniam, ekonominiam saugumui. Žydai buvo laikomi tais, kurie palaikė komunistines idėjas. Antisemitizmas skleidėsi ir kitose šalyse, ne išimtis buvo ir Lietuva: „(...) amžinasis žydas yra ir amžinasis priešas bei įnirtęs griovikas kiekvienos tikrosios kultūros. (...) Jis stengiasi parazitiškai įlįsti į arinių tautų kūną ir, įvairiais nekaltais vardais užsikaukavęs, imasi teršti jį priglaidusios tautos kraują, griauti jos ūkinio gyvenimo pagrindus, niekinti jos moralinius idealus (...)“.²⁴ Vyko sąmoningas žmonių kurstymas prieš žydus, antisemitinė propaganda. Buvo sukurta tam tikra sistema žydų ir kitoms žemesnėms rasėms naikinti. Čia nebuvo paisoma socialinių sluoksnių, vyko naikinimas nacionaliniu pagrindu.

Komunistinis teroras vyko klasių pagrindu: naikino bet kokios tautos žmogų (nesvarbu, rusas ar ne rusas), jeigu priešingas, nepritariantis jų ideologijai, nelojalus sovietiniam režimui, yra laikomas liaudies (visuomenės) priešu, kurį reikia sunaikinti. Komunistų nusikaltimo ištakų galime ieškoti ideologijoje, kurios pagrindas buvo marksizmas – leninizmas. (J. Stalinas buvo tas, kuris paveldėjo valdžią, tačiau nepasiūlė kažkokios naujos politikos).²⁵ K. Marx'o kapitale pasisakoma už kapitalizmo sunaikinimą, vykdoma buržuazinės visuomenės analizė – pilietinės visuomenės, vakarietiškos demokratijos kritika, kuri tapo demokratijos neigimu ir siekia sukurti naują (revoliucinę) proletariato (diktatūros) valstybės mechanizmą. Marx'as tikėjo socializmu – panaikinus socialinę nelygybę, sukurama beklasė visuomenė,

²¹ Snore E. Sovietų pasaka. Dokumentinis filmas, 2008

²² 1935 m., Niurnberge, nacių partijos suvažiavime, A. Hitleris įveda įstatymus, kuriais siekiama iš vokiečių visuomenės išstumti žydus, apribojant kraujo giminystės ryšius tarp vokiečio ir žydo.

²³ Kasperavičius A. Dokumentų rinkinys, XX amžius. Vilnius: Kronta, 2002, p. 89

²⁴ Iš J. Griniaus antisemitinio, propagandinio straipsnio, 1941 m. rugsėjo 4 d., tuo metu, kai buvo vykdomos žydų masinės žudynės, nacistinės Vokietijos okupuotoje Lietuvoje.

Kasperavičius A. Dokumentų rinkinys, XX amžius. Vilnius: Kronta, 2002, p. 188

²⁵ Sabine G. H., Thorson T. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 800

kuri įtvirtins naują, teisingą visuomenės struktūrą. Jau po 1917 m., komunistinio perversmo idėja tapo Sovietų Sąjungos užsienio politikos pagrindu, totalitarinių režimų įtvirtinimu. Komunistai užgrobdami valdžią atskirose valstybėse naikino demokratijos institutus, buržuazinius sluoksnius. Buvo paskelbta vadinamoji klasių kova, kuria tikėjo V. I. Leninas. Darna visuomenėje gali būti pasiekta tik tada, kai tam tikros žmonių grupės bus išžudytos: „(...) brangenybių konfiskavimas, ypač iš pačių turtingiausių vienuolynų ir bažnyčių, turi būti vykdomas su negailestingu ryžtingumu ir per labai trumpą laiką. Kuo didesnis skaičius reakcinės dvasininkijos ir buržuazijos atstovų, su tuo susijusių, bus sušaudyta, tuo geriau. Būtent dabar šią publiką reikia pamokyti taip, kad keletą dešimtmečių negalėtų nė pagalvoti apie koki nors pasipriešinimą“.²⁶ Marksizmu besivadovaujantis komunizmas pateikė visuomenės suskirstymą į pažangią (proletariato) ir tamsią (kapitalistinę) visuomenę.

Tiek nacizmą, tiek komunizmą sieja ta pati nuostata apie dalies visuomenės nepilnavertiškumą, kuria buvo pateisinti jų vykdyti nusikaltimai žmonijai.

Pati komunizmo idėja lyg ir nebuvo bloga, siekė lygybės ir darnos. Atrodo, kad skelbė demokratiją, bet iš tikrųjų jokios demokratijos nebuvo. Paradoksaliai buvo deklaruojama demokratija. Tarkim, J. Paleckio kalboje: „demokratiškiausia valstybė pasaulyje“.²⁷ Tie, kurie skelbėsi esą demokratai, iš tiesų buvo tironai. Taigi, abu režimai buvo totalitariniai, išvystė asmens (absoliutaus diktatoriaus, autoriteto) kultą. A. Hitleris ir J. Stalinas buvo asmenybės, ir juos galima vadinti niekšybės genijais, sukūrusiais savo nežmoniškas diktatūras.

Komunistinio režimo vykdytas genocidas didžiausią mastą nusikaltimų įvykdė Antrojo pasaulinio karo metais. 1937 – 1942 m., ištremta apie 950 tūkst. vokiečių iš Pavolgio autonominės respublikos ir kitų TSRS vietovių, neskaitant 42 tūkst. nuteistų mirties bausmė. 1943 – 1944 m. buvo ištremtos (į Sibirą, Kazachstaną, Vidurinę Aziją) tautos: Krymo totoriai, čečėnai, ingušai ir kt., kurios buvo apkaltintos bendradarbiavimu su vokiečiais okupantais. 1939 – 1941 m. Raudonosios armijos okupuota Rytų Lenkija. Į Sibirą ir Kazachstaną buvo deportuota daugiau nei 600 tūkst. lenkų tautybės gyventojų. 1940 m. buvo sušaudyti į nelaisvę paimti lenkų karininkai. 1939 m. kai Sovietų Sąjunga užėmė Vilniaus kraštą, buvo organizuojami suėmimai ir trėmimai.²⁸ Sovietinis režimas tęsėsi ištisus dešimtmečius. Klasių kovos teorija baigėsi masinio gyventojų genocido praktika, pareikalavusia milijonų žmonių gyvybių. Visos valstybės įjungtos į TSRS buvo okupuotos: visur vyko tos pačios represijos, vienur žiauriau, kitur švelniau, tai priklausė nuo vietinių demagogų gebėjimo išlaviruoti.

Į valdžią atėjus komunistams (nėra skirtumo kur – Rusijoje, Lenkijoje, kitose

²⁶ Kasperavičius A. Dokumentų rinkinys, XX amžius. Vilnius: Kronta, 2002, p. 61

²⁷ J. Paleckio kalba 1940 m. rugpjūčio mėn.

Prieiga per internetą: <http://www.youtube.com/watch?v=6nFM7jUTXPA>

²⁸ Tarptautinio Vilniaus visuomeninio Tribunolo procesas, 2000. Prieiga per internetą: <http://www.partizanai.org/failai/html/antikomunistinis-kongresas-II.htm#827>

okupuotose šalyse, kad ir kokioje Kinijoje), išnaikinama apie 10 proc. Gyventojų: vyksta ne vien priešų naikinimas, bet yra pertvarkoma visuomenės struktūra.²⁹ Žymiausi intelektualai, dvasininkai, medicinos atstovai ir pan. – visi nužudomi. Komunistinėse šalyse buvo sugriautos socialinės bei politinės institucijos, ekonominiai ryšiai, sunaikintos dvasinės kultūros tradicijos. Masinis teroras perauga į ištisų tautų ir socialinių grupių naikinimą. Sovietinis genocidas savo mastu ir klastingumu lenkė nacistinės Vokietijos vykdytą genocidą. Jeigu nacistinė ideologija atvirai skirstė tautas (rases) į žemesnes ir aukštesnes, tai komunizmas skelbiantis visų tautų lygybės ir brolybės principą, vykdė etninį valymą.

Anot R. Rubenshtein, nei viena struktūra istorijoje nėra inicijavusi policijos suformuotą, tokio didelio masto savo pačių gyventojų eliminavimą kaip Sovietų Sąjunga.³⁰ Sovietų Sąjunga turėjo stabilią valdžią, sugebėjusią vadovauti karinėms pajėgoms, sukūrusi savo industrinę sistemą, rengusi būtinus visuomenės pokyčius, sukūrė susidorojimo su nepageidaujamais (pavojingais) visuomenės sluoksniais sistemą – sovietinių represijų ir „gulagų“ sistemą.³¹ Gulagų išryškinimas, galbūt, atitraukia dėmesį nuo kitų Sovietų vykdytų genocidų: badmečio (Ukrainos ir kt. regionų), masinės egzekucijos, deportacijos su alinimais.

Kaip ir Sovietų Sąjunga, taip ir Nacistinė Vokietija turėjo savo partijų kontroliuojamą prievartos aparatą. Neaišku, kiek tai yra tiesa, tačiau manoma, kad „gulagų“ sistemą savo tikslams pritaikė ir naciai, sukurdami konclagerių sistemą.³² Stebimasi sovietų žiaurumu, tačiau išlikusiuose dokumentuose galima rasti, kad naciai ne tik paprastai naikino žmones, bet ir didžiavosi savo pasiekimais tobulinant žudymo aparatus: „(...) Jis naudojo išmetamąsias dujas, ir jo metodas pasirodė man mažai efektyvus. Todėl kai įrenginėju patalpą naikinimui Aušvice, tai pritaikiau ją ciklono B (kristalinė sinilinė rūgštis) naudojimui. (...) Kitas patobulinimas, kurį mes padarėme, - dujų kameros, galinčios sunaikinti 2 tūkstančius žmonių, kai Treblinkos dujų kameroje galima buvo sunaikinti po 200 žmonių(...) Ir dar vienas patobulinimas, suteikiantis mums pranašumą prieš Treblinką, buvo tas, kad Treblinkos aukos beveik visada žinojo, jog jų laukia mirtis, tuo tarpu Aušvice siekėme jas apkvailinti, teigdami, jog jų laukia dezinfekcija“³³. Tiek vienas režimas, tiek kitas turėjo naikinimo sistemą (kalinimai, trėmimai, naikinimas), kuri jų manymu užtikrina visuomenės stabilumą, paklusnumą ir abiem atvejais genocido vykdymo metodai visada buvo brutalūs.

Grįžtant prie genocido reiškinių, prof. S. Sužiedėlis kalbėdamas apie genocidą, bandydamas atskleisti kodėl visa tai vyko, tvirtina, jog „genocidas įvyksta tik tuomet, kai yra didelė destabilizacija, kai yra institucijos, visuomeniniai ryšiai (ypač karo atveju), kai žmonės

²⁹ Snore E. Sovietų pasaka. Dokumentinis filmas, 2008

³⁰ Jones A. Genocide. A Comprehensive Introduction. New York, 2006, p. 124

³¹ Snore E. Sovietų pasaka. Dokumentinis filmas, 2008

³² Ten pat.

³³ Kasperavičius A. Dokumentų rinkinys, XX amžius. Vilnius: Kronta, 2002, p. 174

jaučiasi nesaugūs, pasimetę. Visuomenėje, kuri yra stabili, kurioje yra stabilūs socialiniai ryšiai – labai reta, kad tai atsitiktų.³⁴ Tačiau kita svarbus momentas: kaip žmonės jaučiasi po įvykusio genocido, kaip visuomenė šiandien suvokia praeities įvykius, jos padarinius, kaip visa tai priima.

I. 4. Genocido įtaka Lietuvos visuomenės sociokultūriniam pokyčiams

Genocido padariniai visada yra jaučiami ir sunkiai pergyvenami. Genocido metu nukečia ne pavieniai asmenys, bet nustoja egzistuoti (visiškai arba iš dalies) tam tikros žmonių grupės ar net atskiros tautos. Šių padarinių apimtys tokios, kad sukelia nepataisomų pasekmių tautų demografiniam, socialiniam, ekonominiam, politiniam gyvenimui ir vystymuisi, sukelia pavojų atskirų valstybių, visuomenės, žmonijos egzistavimo pagrindams. Genocido pasekmių neišmanoma atstatyti ir kompensuoti.

Genocidas palietė socialinius visuomenės sluoksnius. Socialiniai genocido aspektai gali būti visuomenės pokyčiai, kai staiga, galbūt, koks 40 proc. visuomenės dingsta iš tos visuomenės, kurioje yra vykdomas genocidas. Pavyzdys - žydų genocidas. Tarkim, trečdalis gyventojų Vilniuje staiga dingo. Tai tikrai labai turėjo pasijausti. Aplinkiniai žmonės matė kaip buvo išvejami ar išvedami jų pažįstami, kaimynai, ištuštėjo namai, dingo gydytojai, amatininkai, pardavėjai, menininkai. Likusiems žmonėms socialinis efektas yra labai stiprus. Pasikeičia miesto veidas, pasikeičia kultūra. Sunaikinus tam tikras žmonių grupes ar net atskiras tautas, sunaikinama ir jų sukurta unikali kultūra – neįkainojama tos tautos kultūros paveldo, bei istorijos ir kultūrinio palikimo dalis. Iki šiol naudojami žydiški žodžiai, nors įprastai kasdienybėje žydų sutinkama nedaug. Tai atskleidžia gana stiprią skirtingų kultūrų sąveiką, nes praėjus eilei metų, lietuviai vis dar vartoja anuomet įgytus žodžius. Lietuva yra nuskurdinta žydų genocido. Kiekvienai kultūrai, šalia gyvenančių tautų atžvilgiu, vienos tautos dingimas yra nuostolis.

Lietuvių atveju, jeigu tai pripažintume, čia buvo vykdomas sovietų genocidas klasiniu (naikinami arba represuojami socialiniai sluoksniai), bei politiniu kriterijais. Žinome, kad trėmė lietuvių tautos žiedą: inteligentiją, išsilavinusius žmones, mokytojus, dvasininkus, darbštesnius ūkininkus, kurie turėjo daugiau žemės, tuos, kurie buvo susiję su pogrindžiu, padėjo partizaninėje kovoje. Intelektualų žudymas yra vienas iš būdų, kaip bandyti suardyti visuomenę kaip nacionalinį derinį. Tame tarpe kliūdavo ir neturtingiems, kurie rėmė ginkluotą pasipriešinimą, politinėms - opozicinėms grupėms. Represijos nelietė vargingųjų, darbininkų, ir tų, kurie nebuvo politiškai priešiški Tarybų Sąjungai ir jos sistemai. Tai reiškia, kad buvo

³⁴ Sužiedėlis S. Genocidas 20 a. istorinėje erdvėje: nuo ideologijos iki masinių žudynių. Prieiga per internetą: <http://live.tvdu.lt/content/antroji-vie-prof-sauliaus-su-ied-ljo-paskaita-genocidas-xx-istorin-je-erdv-je-nuo>

naikinamos tam tikros socialinės grupės, kurios įėjo į tą klasių kovos teoriją kaip antagonistinės darbininkams ir valstiečiams.

Svarbus sovietinės okupacijos padarinys – radikalus visuomenės struktūros pokytis, kai suyra senoji sociumo sistema: suyra senosios institucijos, socialiniai santykiai, papročiai. Nepriklausomos Lietuvos aukštuomenė (visuomenės veikėjai, karininkai, mokytojai, ūkininkai ir kt.) sovietinės ideologijos apibrėžiama kaip socialiai pavojingas elementas, paženklinta liaudies priešų etikete, antisovietiniu elementu ir nustumiami į žemiausią visuomenės padėtį.³⁵ Ši asmenų grupė praranda nuosavybę, prestižinę visuomeninę padėtį, mėgstamą darbą, atskiriami nuo šeimos bei artimųjų, pasmerkiami sunkiam darbui, ligoms, badui, tremtims, mirčiai. Kuriama naujoji sovietinė visuomenė: nuasmeninta, nuskurdinta (tiek materealiu, tiek dvasiniu, kultūriniu atžvilgiu), nemąstanti, o gal greičiau įbauginta (šioje visuomenėje niekas negalėjo jaustis saugus, prarandamas bet koks pasitikėjimas kitais, saugumo jausmas), su kitomis vertybėmis, visiškai pavaldi sovietinei sistemai.

Genocidas (ar kitokios represijos) neapsieina be ilgalaikių psichologinių padarinių. Trauminius išgyvenimus represijų metu patyrė asmenys, su kuriais tiesiogiai buvo susidorota, bei asmenys esantys šalia jų. Atmintyje likę vaizdiniai yra itin skausmingi, sukrečiantys, vis atgyjantys. Tiesiogiai traumotų žmonių kentėjimai, jų neigiamos emocijos ar pakitęs elgesys, kuris reiškiasi baimingumu, nepasitikėjimu ir pan. (šioji tyrinėjimo sritis atitenka daugiau psichologijos mokslo specialistams) visuomenėje paliesdavo ir kitus. “(...) Vienas pavojingiausių dalykų yra tas, kad tie traumuoti žmonės, kitaip negu politiniai kaliniai, tremtiniai (...) nežino, kad jie yra traumoti, gyvena su ta savo trauma, ja serga. Tai tarsi savotiškas vėžys, kuris nesukelia didelių išorinių skausmų, bet ardo organizmą iš vidaus”.³⁶ Šie sovietmečio padariniai dar ir šiandien turi savo atgarsį, kuris didžiąjai daliai visuomenės nesuprantamas.

Nesvarbu kur, kada ir kokiais tikslais buvo ar yra vykdomas genocidas ar masinės žudynės (kurios nepripažintos genocidu). Pasekmės iš esmės yra panašios, tik mastai kiti. Pavyzdžiui, jei lietuvių nukentėjo mažiau negu žydų procentaliai, tai tautos skausmo nesumažina. Arba, kalbant apie komunistų vykdytus genocidus, imant visos buvusios Sovietų Sąjungos masteliu, labai nukentėjo ir pati rusų tauta (pilietinis karas, kurio metu žuvo daugybė pačių rusų, po to Rusijos kolektyvizacija, badas, didysis teroras - kada buvo masiškai šaudomi “liaudies” priešai, ir kt). Sovietų aukos nesulaukė tokio įvertinimo, kaip žydų holokaustas. Šiuo atveju negalima palyginti kieno skausmo daugiau buvo, negalima pasverti

³⁵ Jurgita Kuprytė. Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/Leidyba/6/jurgita.htm>

³⁶ Gailienė D. Politinių represijų psichologiniai padariniai. Genocidas ir rezistencija, 2002, 2 (12). p. 126.

tų dalykų. „Istoriniams reiškiniams nederėtų taikyti moralinių lyginimo kriterijų, kadangi tai nepadeda suvokti jų esmės“.³⁷ Ir toks vertinimas yra, tiesiog, neetiškas.

Jeigu Lietuvoje, atgimimo pradžioje, matome visuomenės domėjimąsi praeitimi, tai šiandien turime visuomenės abejingumą šiems tragiškiems įvykiams. Matome du dalykus: visuomenės poreikį išstumti sovietų laikų (ar tų pačių nacių buvimo Lietuvoje) prisiminimus arba, atvirkščiai, - bandyti juos įprasminti, idealizuoti (vieni – kaip laiką, kada buvo kovojama dėl laisvės, teisingumo, kiti – kaip gero gyvenimo laiką, pripažinimo sovietinėje visuomenėje, kada galėjo reikštis kūrybiškai ir pan.³⁸). A. Navickas kalbėdamas apie istorinę atmintį ir atsakomybę, išskiria du 2 svarbius momentus santykio su praeitimi: užmaršties momentas – „užmarštis, kaip pėdų valymas“, kuris mus įkalina, padaro silpnesniais ir praeities prisiminimų, skaudžios istorinės praeities priėmimas, pripažinimas yra tai kas išlaisvina, daro mus stipresniais.³⁹ Tiek A. Navickas, tiek R. Račinskas mano, kad žmogus, nebūęs tiesiogiai susijęs su praeities įvykiais, nėra atsakingas už tuos įvykius, už tai kas vyko, tačiau yra atsakingas už tą atmintį, už tai, kaip jis reaguoja, koks yra santykis su ta praeities našta, kaip jis ją priima⁴⁰. Nors tai yra tamsiausias tautos istorijos puslapis, turime sugebėti prisiminti ir kalbėti. Tai lietuvių tautos istorinė atmintis, kurios nevalia pamiršti. Kita vertus, anot filosofo P. Ricoeur, „svarbu - netapti šios atminties įkaitais“.⁴¹ Vadinas, atmintis nėra vien tik savaime suprantamas reiškinys, bet veikiau procesas, reikalaujantis darbo ir pastangų, siekiant netapti atminties įkaitu, bet perduoti kuo skaidresnę ir tikresnę žmonių, o kartu ir tautos atmintį.

II. ATMINTIES FENOMENAS: IŠSAUGOJIMAS IR NAIKINIMAS

II. 1. Atmintis filosofijos požiūriu

Kai tariamas žodis „atsimenu“, šiuo pasakymu yra pretenduojama į praeitį. Pagal Aristotelį: neįmanoma atsiminti ateities ir nėra atminties apie dabartį. Atmintis siejasi tik su praeitimi ir atsimena tik tie, pas kuriuos yra laiko pojūtis.⁴² Atmintis atlieka įvykio, įvykusio laike, liudijimo funkciją. Atmintį gali atgaivinti atskiri įvykiai, vietos, objektai (monumentai,

³⁷ Genocidų tyrinėtojas Uguras U. Ungoras: „Lyginti nereikia dėti lygybės ženklo“ / Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/60854>

³⁸ Gailienė D. Politinių represijų psichologiniai padariniai. Genocidas ir rezistencija, 2002, 2 (12), p. 126

³⁹ Navickas A. Istorinė atmintis ir atsakomybė.

Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/tv/laida/620/andrius-navickas-istorine-atmintis-ir-atsakomybe>

⁴⁰ Apskrito stalo diskusija „Lietuvos žydų istorija kaip neiškūnyta kitoniškumo dimensija tautinėje lietuvių sąmonėje“. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/tv/laida/818/lietuvos-zydu-istorija-kaip-neikunytakitoniskumo-dimensija-tautineje-lietuviu-samoneje-i-tomo-venclovos-izvalgos>

⁴¹ Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004, p. 6

⁴² Aristotle. On memory and Reminiscence. The works of Aristotle, 1 t. Chicago: Encyclopedia Britanica, 1952, p. 690

rankraščiai, fotografijos ir pan.). Iš santykio su kai kuriomis vietomis ar dėl prisilietimo prie atminties objektų žmoguje atgyja jausmai, iškyla praeities patirčių fragmentai, kurie nusėda žmonių protuose, yra saugomi atmintyje. Atmintis – patirčių fiksavimo, organizavimo, išsaugojimo ir rekonstravimo procesų sąveika, įgalinanti jos panaudojimą veikloje.

Filosofas P. Ricoeur sako, jog „pas žmogų nėra nieko patikimesnio už atmintį, kas patvirtintų, kad daiktas egzistavo iki tol, kai mes įgijome apie jį atsiminimą“.⁴³ Filosofiniai apmąstymai apie atmintį bando paaiškinti jos esmę ir kilmę, taip pat, reikalauja (pa)aiškinimo kaip įmanoma įgyti žinojimą apie esantį, kurio dabartyje nėra. Ir, fenomenologinė atminties studija prasideda nuo analizės, nukreiptos į atminties objektą – atsiminimą, kuris iškyla žmogaus sąmonėje (kaip atvaizdas) arba yra išieškotas. Prisiminti - reiškia turėti prisiminimą arba ieškoti prisiminimo. Vėliau galima pereiti prie paties atsiminimą prisimenančio subjekto, kuris atsimindamas kažką atsimena save patį, t.y. perėjimas nuo aktyvios (veikiančios mumyse) atminties prie refleksinės atminties, atminties – „aš pats“. Istorikas A. Nikžentaitis nurodo, jog vienoks ar kitoks prisiminimo pobūdis prisideda prie žmogaus pasaulėžiūros, tapatybės formavimo.⁴⁴ 20 a. yra išskiriama individualioji atmintis (kai individualūs prisiminimai, priklausantys asmeniškai kiekvienam asmeniui) ir kolektyvinė atmintis (prisiminimai, kuriais dalijasi visuomenė arba atskiros jos grupės). Taip kaip žmonės, kurių tai laiką, išlaiko vienus prisiminimus atmintyje, taip kitus prisiminimus nustumia į šalį pasmerkdami juos užmarščiai. Atminties ir užmaršties tema, taipogi, nepraranda savo aktualumo, buvo ir yra diskutuotina filosofiniame kontekste.

Idomių išvalgų apie atmintį, visais šiais aukščiau išvardintais aspektais, pateikia filosofai (jau nuo antikos laikų), su kuriomis yra verta susipažinti. Ankstyvųjų filosofų mintys, atrodo, nesensta, bet yra aktyviai diskutuotinos ir naudojamos, įvedamos į vis naujus filosofinius diskursus apie atmintį.

Platonas buvo vienas iš pirmųjų mastytojų, kuris pakankamai detalčiai išdėstė savo požiūrį apie atminties kilmę ir prigimtį. Pagal jį, visi atsiminimai kyla žmogaus sieloje. Palyginimams jis naudoja metaforas. Pavyzdžiui, knygos metafora: „aš manau, kad siela tokiais momentais yra kaip knyga“⁴⁵ arba vaško plokštės metafora: antspaudas (bet koks įspūdis, patyrimas) atsispaudžia vaško plokštėje – sieloje (prote), palikdamas žymę, ir mes nešiojamės atsiminimą apie jį.⁴⁶ Platonas pateikia klaidingo atsiminimo galimybę, nurodydamas neatitikimą tarp daikto ir palikto atspauda. Šiuo atveju, jis taiko vaško plokštės

⁴³ Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004, p. 25

⁴⁴ Atminties kultūrų formavimo strategijos Lietuvos urbanistinėse erdvėse. (LRT laida „Mokslo ekspresas“). Prieiga per internetą: <http://tv.delfi.lt/video/wlVcPl6S/>

⁴⁵ Plato. Philebus. The Dialogs of Plato. Chicago: Encyclopedia Britanica, 1952, p. 624.

⁴⁶ Plg. Plato. Theaetetus. The Dialogs of Plato. Chicago: Encyclopedia Britanica, 1952, p. 539

metaforą,⁴⁷ kurioje atskiros formos palieka antspaudus, pagal kuriuos žmogus gali atstatyti kas buvo pergyventa, pažinta. Antspaudas čia atlieka priminimo funkciją (antspaudas yra priminimas), dėka kurio (priminimo), mes įgyjame žinojimą. (Savo svarstymuose Platonas atmintį sieja su žinojimu). Žinojimo iš antspaudų tikslumas pasireiškia tuom, kad neįmanoma tai kas žinoma ir tai kas jaučiama (jausmas kaip nuovoka, išvalga), turint teisingą antspaudą (teisingą priminimą), priimti žinomą už kitą (arba priimti kaip kitą jaučiamą).⁴⁸ Klysti – reiškia priimti vieną daiktą už kitą. „Aš bandau perteikti teisingą atminties įspūdį teisingam vizualiniam įspūdžiui ir įtalpinti tai į jo paties įspūdį: jei man pasiseks, atpažinimas įvyks“.⁴⁹ Iš visų Platono filosofinio svarstymų apie atmintį galima sakyti, kad teisingam žinojimo įgyjimui yra reikalingas teisingas atsiminimas.

Dar viena svarbi tema, kurios nepraleidžia Platonas - užmaršties tema. Pagal jį, tai kas sustingsta vaške (mūsų sielose / protuose), mes prisimename ir žinome tol, kol išlieka (išsisaugo) jo atvaizdas (pavidalas). „Kai atvaizdas išnyksta arba kai negali būti atpažintas, tada mes užmirštame ir nebežinome apie jį“.⁵⁰ Kuo švaresnis, grynesnis vaškas (sieloje), tuo ryškesni yra įspaudai jame: „būdamas grynu ir švairiu, turėdamas pakankamą vaško gylį (gelmę), taip pat yra ilgalaikis, ir mintys, tokios kaip šios, yra lengvai išmokstamos ir lengvai išlaikomos, nelinkusios į painiavas, bet turinčios tikrą žinojimą, (...), turinčios aiškių dalykų įspūdį (...)“⁵¹ Kalbėdamas apie užmarštį Platonas turi omeny praeities pėdsakų ištrynimą (nutrynimą antspaudų nuo vaškinės plokštės) ir žinių naikinimą sąmonėje, kaip nenorą atsiminti. „(..) kai jie mato ar girdi, ar galvoja apie bet ką, jie yra lėti priskirdami teisingus dalykus teisingiems antspaudams – savo kvailume, jie sumaišo juos ir yra linkę matyti, girdėti ir mąstyti neteisingai – tokie žmonės yra suklaidinti savo žinojime (...)“.⁵²

Kitas žymus filosofas, kurio svarstymai apie atmintį savo svarumu nenusileido Platonui, buvo Aristotelis. Jis atmintį siejo su laiko suvokimu. Atmintis turi galimybę atsirasti „laikui pratekėjus“⁵³, kada kažkas jau yra įvykę. Tai laiko tarpas: tarp pradinio įspūdžio ir jo sugrįžimo, iššaukimo atmintyje - atsiminimo. Aristotelio laiko analizėje atsiranda judėjimo veiksnys. Laike vis kas nors vyksta, vienas judesys keičia kitą (turima judesių seka). Tiek laikas, tiek judėjimas neturi baigties. Vis dėlto laikas būtų galima priimti atskirai nuo judėjimo, jeigu tik jį būtų įmanoma pastebėti - atskirti momentus: momentą, kuris praėjus laiko jis jau bus kaip praėjęs, ir sekantį – būsimą momentą. „(...) Laikas negali egzistuoti arba

⁴⁷ Plato. Theaetetus. The Dialogs of Plato. Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952, p. 539

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ Harvard J. The Dialogs of Plato. Encyclopedia Britannica, 1952. P.540

⁵⁰ Plato. Theaetetus. The Dialogs of Plato. Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952, p.539

⁵¹ Ten pat, p. 540

⁵² Ten pat, p.541

⁵³ Aristotle. On memory and Reminiscence. The works of Aristotle, 1 t. Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952, p. 690

būti mąstomas atskirai nuo akimirkos, ir momentas yra tarsi vidurio (atskaitos) taškas, (...) vienijantis pradžią ir pabaigą, pradžią būsimą laiką ir pabaigą praėjusio laiko (...).⁵⁴ Anot Aristotelio, laikas visada yra judėjimo padarinys.

Jeigu grįžti prie atminties, tai pagal Aristotelį atmintis randasi būtent sieloje (kaip ir Platonas mano) ir yra apibūdinama kaip jausmas. „(...) Mes privalome įsisąmoninti kas yra generuojama per jausmo suvokimą, jautrioje sieloje, ir toje kūno dalyje, kur visa tai nusistovi, - ta vieta yra, kaip mes ją vadiname, atmintis, kuri yra paveikslas“.⁵⁵ Gimęs jausmas, dėka pojūčių sieloje, priimamas už tam tikrą atvaizdą, apie kurį kalbama, kad tai atmintis. Iš vienos pusės - turimas paprastas atsiminimas, kuris atsiranda taip, kaip atsiranda jausmas, o iššaukimas atmintyje to jausmo, susideda iš jo (aktyvaus) išieškojimo: „ji (atmintis) negali atsirasti be juslinio suvokimo, (...), mes sugebame bet kurį objektą atkurti prieš savo akis, (...), kaip tai daro tie žmonės, kurie, norėdami ką nors įsiminti, suskirsto tam tikru būdu vaizdinius ir sujungia juos į paveikslus“.⁵⁶ Grįžtant prie pojūčių, jeigu jie, anot filosofo, visuomet yra teisingi, tai vaizdiniai gali būti klaidingi, yra susiduriama su įsivaizdavimu - įsivaizduojamo atvaizdo įsivaizdavimu. Aristotelis kalba apie žmoguje besirandantį dvejopą įsivaizdavimą: kontempliuojamas ir įsivaizduojamas dalykas paimtas pats iš savęs, kitu atveju kontempliuojamas ne kaip matytas vaizdas, bet kaip panašumas (asociacija). Piešinys (vaizdas) ir asociacija atrodo yra vienas ir tas pats, tačiau pagal Aristotelį, tai yra skirtingi dalykai. Kartais asociacijos padeda atsiminti, tačiau kartais kontempliuojant panašumus (asociacijas), pagal Aristotelį, susiduriama su netikrais panašumais. Gali atrodyti, kad būta tikrų praeities faktų prisiminimų, tačiau tai yra tik fantazijos. (Tam jis pateikia terminą phantasmas).⁵⁷ Siekiant sugrąžinti atmintį, Aristotelis didelį dėmesį skiria protiniam darbui. Žmogus deda pastangas prisiminimo įgijimui (tai tikslinga į prarastų patirties fragmentų atstatymą nukreipta veikla): norėdamas prisiminti, jis bandys užčiuopti veiksmo pradžią, įsivaizduojamo atvaizdo ar patirties fragmentą ir pan., kurie yra susiję su norimu atsiminti veiksmu.⁵⁸ Protas yra tai, kuo siela protauja, kuris turi gebėjimą atkurti įvykius.

Dar vienas filosofas, Šv. Augustinas, kuriam, kaip ir Aristoteliui, taip pat yra svarbus žmogaus protinis gebėjimas su(si)grąžinti praeitį, atsidėdamas atminties analizei, taipogi, nepalieka nuošaly laiko sąvokos. Lyg ir antrindamas Aristoteliui, jis laiką sieja su judėjimu ir vadina jį „judančiu laiku“⁵⁹ ir tas laikas susideda iš daugybės praeinančių akimirkų, jis

⁵⁴ Aristotle. On memory and Reminiscence. The works of Aristotle, 1 t. Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952, p. 335

⁵⁵ Ten pat, p. 691

⁵⁶ Aristotelis. Apie sielą. Vilnius, 1959, p. 385

⁵⁷ Aristotle. On memory and Reminiscence. The works of Aristotle, 1 t. Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952, p. 692

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ Augustinas A. Išpažinimai. Vilnius: Aidai, 2004, p. 273

prateka iš praeities į ateitį, nenutrūkdamas. Pagal šv. Augustiną, jeigu laikas nesikeistų, jis nebebūtų laikas: „jeigu niekas nepraeitų, nebūtų praeities laiko, ir jei niekas neateitų, nebūtų ateities laiko, o jeigu nieko nebūtų, nebūtų ir dabarties laiko. (...) Jeigu dabarties laikas visada būtų dabartyje ir niekad nenuieitų į praeitį, tai jau būtų ne laikas, o amžinybė. (...) Dabartis tampa laiku tik todėl, kad nueina į praeitį (...)”.⁶⁰ Dabartis neturi jokios trukmės, jos negalima padalinti, o žmogui neduodama galimybės užfiksuoti jo (laiko) (pra)tekėjimo. Šv. Augustinas siūlo skirstyti laiką į: praeities dabartis, dabarties dabartis ir ateities dabartis. „Praeities dabartis – yra atmintis, dabarties dabartis – stebėjimas, o ateities dabartis – laukimas”.⁶¹ Praeitis yra ne kas kita, kaip jos prisiminimas.

Šv. Augustinas mano, jog atmintį turi visi gyvi padarai, nes „priprasti prie ko nors jie gali tik dėka atminties”.⁶² Pagal jį atmintis apie dalykus ir atmintį apie save patį sutampa: „Ten aš susitinku ir pats su savim ir prisimenu, ką, kada ir kur dariau ir kaip buvau nusiteikęs, kai dariau. Ten yra visa, ką atmenu: tai, ką patyriau, arba tai, kuo patikėjau”.⁶³ Augustinas atskiria „aš” ir vidinį žmogų, atsidavusį prisiminimams. „Didelė yra ši atminties galia (...), erdvi ir beribė šventovė. (...) Tai yra mano dvasios galia”.⁶⁴ Pagal šv. Augustiną, atmintis yra ne kas kita, bet pati dvasia ir taip jis nurodo dievišką žmogaus prigimtį.

Šv. Augustinas taip pat kalba apie atminčiai skirtą vietą (erdvę), kuriai jis taiko metaforas: „atminties laukų“, „erdvių rūmų“, „(...) kur yra visokio pobūdžio dalykų nesuskaičiuojamų vaizdinių, suneštų pažinus tuos dalykus jusliškai, (...) ten sukrauta ir visa tai, ką mąstome, (...) kas buvo patikėta ir atidėta ir ko dar neprarijo ir nepalaidojo užmarštis”.⁶⁵ Kiek galima išvelgti, Šv. Augustinui prisiminimo susigrąžinimas yra neįmanomas be paties žmogaus proto pastangų: „Ir visada taip būna, kai ieškome ir randame ką nors pamesta (...) ir čia, jei kartais viena pasirodo vietoj kita, mes atmetinėjame tol, kol nepasirodo tai, ko ieškome (...), remiantis ta dalimi, kuri išliko, buvo ieškoma kitos (...)”.⁶⁶ Šv. Augustinas atminčiai priskiria proto veiklą. Atminties dėka įvyksta apgalvojimas patenkančios informacijos, o prote įvyksta minčių ir žinių surinkimas į viena. Tačiau čia pat iškyla ir užmaršties problema: „(...) jei gana nedidelį laiko tarpą liaujuosi apie juos (dalykus) galvojęs, jie vėl nugrimzta tarytum pasklinda po dar atokesnes kerteles (...)”.⁶⁷ Atsiminimo paieškoje svarbiausi yra vaizdinys, be kurio neįmanomas pats atsiminimas. Atmintyje saugomi ne patys daiktai, bet jų atvaizdai, jusliškai patirtos tikrovės vaizdiniai. Jei kartais kas

⁶⁰ Augustinas A. Išpažinimai. Vilnius: Aidai, 2004, p. 276

⁶¹ Ten pat, p. 281

⁶² Ten pat, p. 232

⁶³ Ten pat, p. 222

⁶⁴ Ten pat, p. 223

⁶⁵ Ten pat, p. 220

⁶⁶ Ten pat, p. 230

⁶⁷ Ten pat, p. 225

nors (...), dingsta iš akių, bet ne iš atminties, viduj laikomas jo vaizdinys, ir jo ieškoma tol, kol jis negrįžta į akiratį. O kai jis surandamas, atpažįstamas iš vaizdinio, kuris yra (mumyse).“⁶⁸ Galima daryti išvadą, kad užmarštis yra ne kas kita kaip atminties nebuvimas.

Minėti filosofai savo samprotavimais apie atmintį, pateikė keturis svarbius veiksnius: atsiminimą, įsivaizdavimą, apmąstymą (proto funkciją) ir užmaršumą. Filosofinės studijos apie atmintį visada ėjo kartu su studija apie pažinimą. Kokiu tik būdu žmogus įgyja patyrimą, žinojimą, protas yra tas, kuris turi sugebėjimą atgaminti patyrimą (vaizdą) iš atminties. Vėlesni filosofai per daug toli ir nenukrypo, toliau vystė mintis šia linkme, pateikdami naujai savo filosofinius svarstymus apie atmintį ir užmarštį. Empyrizmo atstovai, vienas iš jų J. Locke, pirmumą atiduoda jusliniam išpūdžiui (jutimui), patyrimui (be kurio nebūtų įmanomas tikrovės pažinimas). Bet koks reiškinys gali veikti žmogaus jausmus, formuodamas dalykų suvokimą, iššaukdamas žmogaus prote idėjas. Protas (intelektas) - kaip „švarus popieriaus lapas“, be ženklų, kolei jame nenusėda idėjos. Analogiškai kitiems filosofams (Platonui, Aristoteliui ar šv. Augustinui), jis mini „tuščią vietą“, kuri yra užpildoma idėjomis, kurios atminties dėka tampa prisiminimais: „jutimai pirmiausia įleidžia atskiras idėjas ir užpildo dar tuščią vietą; intelektas palaipsniui susipažįsta su kai kuriomis iš jų, ir jos įkurdinamos atmintyje ir gauna pavadinimus“.⁶⁹ Protas (intelektas) yra tai, kas analizuoja idėjas, jas priima kaip žinomas ir suvoktas, protas turi gebėjimą atgaminti patyrimą (vaizdą) iš atminties. „(...) Jeigu kokia nors idėja, kurios šiuo momentu nėra akiratyje, yra intelektualėje, ji yra jame tik todėl, kad ji yra atmintyje“.⁷⁰ Kitas svarbus momentas, J. Lock'o samprotavime apie atmintį – intelekto sugebėjimas išsaugoti (išlaikyti) idėjas (gautas dėka pojūčių arba refleksijos). Jis išskiria du idėjų išsaugojimo būdus: 1) kontempliacija - kai idėja išlaikoma tam tikrą laiką, nes žmogaus intelektas nesugeba vienu metu kontempliuoti daug idėjų; 2) idėjų atgaivinimas kaip gebėjimas atsiminti. Idėjos atidedamos į šalį, į „idėjų saugyklą“ - atmintį, iki kolei jomis vėl bus pasinaudota. Į daugelį idėjų žmogus nelabai atkreipia dėmesį, todėl jos „(...) greitai išblėsta ir dažnai visai išnyksta iš intelekto, palikdamos ne ką daugiau pėdsakų ar išliekančių ženklų, negu šešėliai (...)“. Todėl, pagal J. Lock'ą, idėjoms įtvirtinti atmintyje padeda dėmesys ir kartojimas. „(...) Vis dėlto, atrodo, visos mūsų idėjos nuolat blėsta, net tos, kurios įsirežusios giliausiai ir į geriausią atmintį turinčius intelektus, taigi jeigu jos kartais neatnaujinamos pakartotinai nukreipiant jusles ar refleksiją į tas objektų rūšis, kurios pirmąkart jas sukėlė, antspaudas išsitrina ir galiausiai nieko nebegalima įžiūrėti“.⁷¹ Kaip ir

⁶⁸ Augustinas A. Išpažinimai. Vilnius: Aidai, 2004, p. 233

⁶⁹ Locke J. Esė apie žmogaus intelektą. Vilnius: Pradai, 2000, p. 50

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ Ten pat, p. 139 - 140

aukščiau nagrinėti filosofai, J. Lock'as atminčiai priskiria protinę veiklą, kurios dėka galima atkovoti dalykų (idėjų) prisiminimą iš užmaršties.

Sąmonės ir atminties santykį analizuoja ir E. Huserlis (20 a. pr.). Filosofas D. Jonkus, gilindamasis į E. Husserlio atminties fenomenologiją pateikia naują dalyką – reproduktyvaus sudabartinimo sampratą, kai yra sudabartinami, naujaai išgyvenami, praeities įvykių, patirčių prisiminimai. „Išgyvenami patys objektai ar įvykiai, o ne jų atvaizdai. Praeitis negali būti duota per taprinius konstruktus ar atminties vaizdinius. (...) Prisiminimuose išgyvenamas turinys – patys objektai ar įvykiai yra duoti su praeities ženklu. (...) Prisiminimai, nesvarbu, ar jie teisingi, ar iliuziniai, yra apibūdinami kaip toks sudabartinimas, kuriame sudabartinami dabartyje nesantys originalai ir jie nesantys jokie atvaizdai“.⁷² Nors šiuose prisiminimuose dalyvauja sąmonėje išskylantys vaizdiniai, tačiau prisiminimo objektu yra faktas to, kas įvyko (kas patirta) praeityje.

P. Ricoeur pastebi, kad nei vienas iš ankstyvųjų filosofų (nei Platonas, nei Aristotelis) nekėlė klausimo „kas prisimena“⁷³, kad aniems filosofams buvo svarbu: ką reiškia turėti prisiminimą ir kaip jis yra įgyjamas. Atmintis yra subjektyvi patirtis ir prisiminimai priklauso kiekvienam asmeniui individualiai, padedantys sukurti jo tapatybę, atskirti jį nuo kitų. Pirmasis, kuris pateikė savo sampratą apie sąmonę, asmenybę ir tapatybę buvo D. Locke. „Kadangi sąmonė visuomet susijusi su mąstymu ir kaip tik ji lemia, kad kiekvienas yra tai, ką jis vadina „Aš“ ir pagal tai skiria save visų kitų mąstančių būtybių atžvilgiu, tai būtent ji sudaro asmenybės tapatumą, t.y. protingos būtybės tapatumą. Ir kiek ši sąmonė gali būti nukreipta atgal į kokią nors praeities veiksmą ar mintį, tiek siekia šios asmenybės tapatumas: dabar tai yra tas pats „Aš“ kaip ir tada, ir veiksmą atliko tas pats „Aš“, kuris dabar apie jį mąsto“.⁷⁴ Galima kalbėti apie atmintį, priklausančią kiekvienam atskiram asmeniui – apie individualią atmintį, kuri gali būti suprantama: mano prisiminimai – ne jūsų prisiminimai; negalima perkelti prisiminimo iš vieno žmogaus atminties į kito žmogaus atmintį. Manoji atmintis yra mano savasties modelis,⁷⁵ įgyjamas privatus atminties charakteris. Šie prisiminimai jungia dabartinį save su „manąja“ praeitimi (įspūdžiais, įvykiais, patirtimis). (Šiuos asmeninius, individualius, prisiminimus galima vadinti autobiografiniais prisiminimais). Taipogi turima atminties, kuri nėra visiškai individuali, bet yra tokia, kuriai visada kažkas darė įtaką (pokalbiai su aplinkiniais, žiniasklaida, atskiros vietos ir pan.). Žmonės, esantys šalia mūsų padeda įgyti patirtį ir atsiminti tai, kas yra įvykę praeityje. Pasak A. Maceinos, „atmintis yra principas, kuris sudabartina ne tik asmens praeitį, išlaikydamas jo

⁷² Jonkus D. Atminties visuma ir kitybė. Fenomenologinis požiūris. Prieiga per internetą: http://www.leidykla.eu/fileadmin/Religija_ir_kultura/2009_6_1-2/7-26.pdf

⁷³ Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004, p. 134

⁷⁴ Locke J. Esė apie žmogaus intelektą. Vilnius: Pradai, 2000, p. 280

⁷⁵ Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004, p. 136

tapatybę, bet ir tautos praeitį...⁷⁶, ir šios praeities pagrindėja nėra individualioji atmintis. Turima prisiminimų, kurie priklauso bendrai visuomenei arba atskiroms asmenų grupėms (šiam kontekste galima kalbėti apie šeimos, socialinių grupių, religinių bendruomenių, tautos atmintį ir pan.). Šiuo atveju atmintis formuojasi kolektyvinės atminties kontekste. (Kolektyvinės atminties terminą pateikė sociologas M. Halbwachs (1920 m.)). Kolektyvinė atmintis leidžia tvirtinti, kad realybėje niekada nebuvo vieni ir kad atsiminti yra reikalingi kiti asmenys. Dalyvaujant tokioje praeityje, visi prisiminimai tampa ir „mano“ prisiminimais, bendra istorija tampa „mano“ istorija. Ir įdomiausias dalykas, kad kolektyvinės atminties dėka, žmogus gali „išsaugoti emocinį ryšį net su tais įvykiais, kuriuose pats žmogus nedalyvavo“.⁷⁷ Ir dar viena filosofo D. Jonkaus išvalga: „prisiminimų akivaizdumas priklauso ne nuo objektyvaus laiko nuotolio, bet nuo reikšmės, kurią šie įvykiai įgyja gyvenimo visumoje“.⁷⁸ Todėl, visus reikšmingus įvykius visuomenė siekia įprasminėti, kad jų atminimas liktų ateities kartoms.

II. 2. Atminties kaip paminklo samprata

Ankstyvieji filosofai kalbėjo apie ženklus kaip apie „pėdsakus“, kurie yra paliekami žmogaus sieloje, prote - atmintyje, dėlei įvykių, kurie vyko, dėlei jų pačių (žmonių) dalyvavimo juose, įgytų patirčių. Šiuos ženklus kur kas sunkiau šifruoti ar nutrinti. Tai daugiau individualios patirtys, tai neregimi ženklai, kuriuos asmenys pasilieka tik sau. Kai kuriais atvejais praeities pavidalai (atvaizdai) reikalauja įprasminimo ir išraiškos. Taigi, turima dvejopų pėdsakų: išpūdžio – patirties sieloje, bei užrašytų ant materialaus nešėjo. Materialiais pėdsakais laikytini objektai, kuriuos paliko ar sukūrė žmogus, kad įkūnytų atminimą. Šiems objektams galima priskirti paminklo sąvoką. Paminklas būdamas „(...) panašus į šnekamąjį ar raštišką diskursą apie praeitį, taip pat į buvusio vaizdo atvaizdą: jis taip pat leidžia prisiminti, sugrįžti ar susigražinti. Daiktinė atmintis pasitelkiama, siekiant įveikti užmarštį ir susigražinti tą patį turinį“.⁷⁹ Paminklas yra tas, kuris liudija, perduoda informaciją, žinią, kuris įgyja ženklo funkciją, netgi labiau, simbolio funkciją. Filosofas A. Sverdlovas įvardija, jog „(...) paminklas yra savitas simbolinis ekspresinis dirbiny, arba kūrinys (...)“.⁸⁰

⁷⁶ A. Maceina. Asmuo ir istorija. Southfield: Ateitis, 1981, p.38

⁷⁷ Manžuch Z. Atminties institucijos: saugyklos, teatrai, lobynai ar duomenų bazės. Prieiga per internetą: <http://www.leidykla.eu/fileadmin/Knygotyra/51/126-147.pdf>

⁷⁸ Jonkus D. Atminties visuma ir kitybė. Fenomenologinis požiūris. Prieiga per internetą: http://www.leidykla.eu/fileadmin/Religija_ir_kultura/2009_6_1-2/7-26.pdf

⁷⁹ Sverdlovas A. Paminklas ir laikas. Viollet – Le – Duco ir Ruskino kontraversija, p. 137. Prieiga per internetą: [http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=paminklas%20ir%20laikas&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ceeol.com%2Faspx%2Fgetdocument.aspx%3Flogid%3D5%26id%3D1460526-2f0d-4977-b666-](http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=paminklas%20ir%20laikas&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ceeol.com%2Faspx%2Fgetdocument.aspx%3Flogid%3D5%26id%3D1460526-2f0d-4977-b666-d64729ac1400&ei=CNmuUYGuHsqo4ASEsoGwBQ&usq=AFQjCNEBk60KXuvH_i6NNXeWD3Sz1kBFTA)

[d64729ac1400&ei=CNmuUYGuHsqo4ASEsoGwBQ&usq=AFQjCNEBk60KXuvH_i6NNXeWD3Sz1kBFTA](http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=paminklas%20ir%20laikas&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ceeol.com%2Faspx%2Fgetdocument.aspx%3Flogid%3D5%26id%3D1460526-2f0d-4977-b666-d64729ac1400&ei=CNmuUYGuHsqo4ASEsoGwBQ&usq=AFQjCNEBk60KXuvH_i6NNXeWD3Sz1kBFTA)

⁸⁰ Ten pat., p. 136

Kadangi ženklas yra susijęs su konkrečia reikšme ir žinojimu (yra savaime, bendrai suprantamas), tai simbolis savyje neša prasmę ir reikalauja jo supratimo, kaip ir daugelis paminklų. Tačiau A. Sverdlovas, vadovaudamasis filosofo A. Riegl samprotavimu apie paminklų prasmes sukonkretina, kad objektai – paminklai, patys savyje neturi prasmės, kad ir kokia buvo jų sukūrimo intencija, kol dabartiniai subjektai (žmonės) jų jiems nepriskiria.⁸¹ Taigi, kalba eina apie atmintį, kuri tampa informatyvi, naudojanti ženklus. Ir, kiekviena tauta turi savo istorinės praeities paminklus, kurie būdami ženklais yra svarbūs, tampa kultūrine išraiška. Per tuos ženklus atsiveria prasmės, kurios jungia žmones. Tai kultūrinė erdvė, kurią J. Lotman vadina „bendros atminties erdve“.⁸² Paminklai – ženklai tampa bendros (kolektyvinės) atminties ženklais. Ši kultūrinė atmintis yra laikoma tam tikroje erdvėje ir aktualizuota laike (siekiant praeities išlaikymo dabartyje). Tokiu būdu, kultūrinė atmintis “(...) kaip kūrybinis mechanizmas yra (...) besipriešinantis laikui. Ji išlaiko tai, kas praėjo, kaip tebesantį dalyką”.⁸³ Šie materialūs atminties objektai – ženklai išlieka tol, kol jie yra saugomi, kol paminkluose įprasminotos idėjos turi visuomenei vienokios ar kitokios svarbos, kol nepraranda savo aktualumo. “Kiekviena kultūra nulemia savąją dalį to, ką reikia atsiminti (t.y. išsaugoti) ir kas užmirština. Tai kas užmirština, ištrinama iš kolektyvinės atminties ir “tarsi liaujasi egzistavę”.⁸⁴ Pasekmė tokio sunaikinimo yra dalinis arba visiškas užmiršimas. Paminklo sunaikinimas veda prie atsiminimo, liudijimo sunaikinimo.

Atminties paminklais galima laikyti atmintinas vietas, papročius ar šventinius ritualus, archyvinę medžiagą, kuris yra dokumentinis pėdsakas (rašytiniai tekstai, fotografijos, video ar audio įrašai). Kiekvienas materealus pėdsakas yra gyvas liudijimas, turintis kalbėjimo charakterį, kuris reikalauja išklausymo, įsiklausymo ir supratimo. Jis yra kaip tekstas (raštas), kurį reikia mokėti skaityti, ir jis yra atviras kiekvienam, kuris moka skaityti ir gali (iš)analizuoti. Kiekvienas subjektas prisiliečiantis prie objekto yra skaitytojas (kuris formuoja savitą interpretaciją, savitą naratyvą). Tačiau gan gilesnę prasmę turi ne materealūs objektai primenantys praeitį, bet žodinis liudijimas, kurį taip pat galima laikyti pėdsaku ar paminklu. Žmonių tarpusavio bedravimas formuoja kalbinę tradiciją, kurią H. G. Gadamer (remdamasis J. G. Droysen) vadina šaltiniais.⁸⁵ Per kalbą vystosi intymesnis santykis tarp kalbančiojo ir klausytojo. Tai asmeniniai (individualūs) atsiminimai. Anot Z. Manžuch, čia didesnę vaidmenį

⁸¹ Sverdlovas A. Paminklas ir laikas. Viollet – Le – Duco ir Ruskino kontraversija, p. 136. Prieiga per internetą: http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=paminklas%20ir%20laikas&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ceeol.com%2Faspx%2Fgetdocument.aspx%3Flogid%3D5%26id%3Db1460526-2f0d-4977-b666-d64729ac1400&ei=CNmuUYGuHsqo4ASEsoGwBQ&usq=AFQjCNEBk60KXuvH_i6NNXeWD3Sz1kBFTA

⁸² Lotman J. Kultūros semiotika. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 295

⁸³ Ten pat., p. 297

⁸⁴ Ten pat.

⁸⁵ Gadamer J. H., Istorija, menas, kalba. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 59

atlieka komunikacinę atmintis, kuri siejama su “prisiminimais, kurie apima netolimos praeities įvykius. Tai „gyvoji atmintis“ (...). Tai lemia ir komunikacinės atminties sklaidos pobūdį – pasakojimus, kuriais prisimenantieji dalijasi tarpusavyje“.⁸⁶ Šių prisiminimų dėka yra išsaugomas ypatingas ryšys su praeitimi. Vis dėlto, jeigu ši atmintis nebus užfiksuota (užrašyta) kokioje nors laikmenoje, ji turi tendenciją laikui bėgant išnykti.

Turima atminties paminklų, liudijančių džiaugsmingus, didingus, šlovingus laikus ir be galo skaudžius žmonijos gyvenimo tarpsnius. Į daugelį jų yra sunku žiūrėti, jų klausyti, priimti tuos prisiminimus, suvokti tų liudijimų gylį. Dažniausiai net nenorima jų prisiminti ir yra sunku juos perteikti. P. Ricoeur kalba apie liudijimus iš mirties lagerių (ŠOA išgyvenusių žmonių), kurie yra labai emocionalūs ir kaip problematiška yra juos “užrašyti”, kurie nurodo į buvimą mirties akivaizdoje. Tai yra patirtis, kuri neprilygsta kasdienei, paprasto žmogaus patirčiai. Klausimas kyla: kaip tas patirtis perteikti (“užrašyti”). Ypač sunkiai išpildomas reikalavimas liudininkams, kurie buvo koncentracijos stovyklose: neturėjo atstumo su įvykiu, buvo dalyviu – auka, bepatirianti mirties grėsmę. Atsiranda galimybių perviršijimas liudyti. Apie šių liudijimų perteikimą, P. Ricoeur sako: “(...) kad tie liudijimai būtų suprasti, jie turi būti, kažkuria prasme, pritaikyti, t.y. kiek įmanoma išvalyti nuo to absoliutaus keistumo, kurį pagimdo siaubo jausmas”.⁸⁷ Todėl dažnai yra atsisakoma kalbėti apie šią praeitį, nesileidžama į šurpias detales. Atrodo lengviausia yra pastatyti paprasčiausią paminklą ar memorialinę lentą su tekstu, liudijančiu kraupų praeities įvykių, tačiau kaip žiūrėti į meno kurinį, kuris imasi šios liudijimo užduoties. Jeigu įvairūs meniniai filmai, pasakodami istoriją stengiasi inscenizuoti, detaliai atkurti įvairius praeities istorinius įvykius (nevengiant žiaurumo), šiandien turima menininkų, kurie savo darbuose atsisako tiesmukiško įvykių vaizdavimo, nes kaip H. G. Gadamer’is nurodo, jog: “(...) meno kūrinys neturi tikram dokumentui būdingos intencijos parodant priminti. (...) jis “kalba” ne tik taip, kaip byloja istorikui praeities pėdsakai, ir ne tik kaip kažką fiksuojantys istoriniai dokumentai. (...) jis kiekvienam sako kažką, tarsi kalbėtų būtent jam, sako kaip kažką dabartiška ir vienalaikiška. Todėl iškyla reikalas suprasti to, ką jis sako, prasmę, išsiaiškinti ją sau ir išaiškinti kitiems”.⁸⁸ Taigi, turima menininkų, kurie ryžtasi meno pagalba kalbėti apie genocidą.

II. 3. Meninė genocido interpretacija, atvejų analizė

Meninė instaliacija “Milijonas kaulų“. Natale N.⁸⁹ (Žr. priedus, 1 – 3 pav.). Nors tai yra

⁸⁶ Manžuch Z. Atminties institucijos: saugyklos, teatrai, lobynai ar duomenų bazės. Prieiga per internetą: <http://www.leidykla.eu/fileadmin/Knygotyra/51/126-147.pdf>

⁸⁷ Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004, p. 247

⁸⁸ Gadamer H. G. Istorija, menas, kalba. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 59 - 60

⁸⁹ Prieiga per internetą: <http://www.onemillionbones.org/the-project/>

meninė instaliacija, tuo pačiu tai yra kaip ir socialinė akcija (įtraukianti į instaliacijos kūrimo procesą visuomenę), bei edukacinė praktika. Šios instaliacijos sumanytojų teigimu: “milijone kaulų mes esame išipareigoję, pasinaudojus meno galia, įkvėpti aktyvizmą. Mes tikime, kad menas yra galingas įrankis, siekiant paveikti arba pasiekti socialinių pokyčių. (...) Mes kviečiam visų amžių ir tautybių žmones dalyvauti”.⁹⁰ Šios instaliacijos tikslas yra aktualizuoti genocido problemą, kuri yra globali, iššaukianti visuotinį konfliktą, kuri yra ignoruojama. Ši instaliacija pasitarnaus kaip vizuali peticija prieš besitęsiančius konfliktus. Taip pat ši instaliacija yra kaip pagarbos ženklas aukoms ir tiems, kurie išgyveno genocidą. Pagrindiniai siekiai šios instaliacijos sumanytojos: 1) supažindinti (informuoti) su tebevykstančiu genocidu šalyse: Sudanas (Pietų Sudanas), Kongo demokratinė respublika (Somalis ir Burmo). “(...) nesiliauja mus stebinę kiek daug žmonių turi toki skurdų supratimą kas yra genocidas ir kaip, dar daugiau žmonių, neturi supratimo kas vyksta šiandien. Ir šiandien tebevykstantys konfliktai reikalauja veiksmo, atsako”⁹¹; 2) šokiruoti - tai yra meninis tikslas. (Genocidas išsivysčiusiose šalyse šiandien yra matomas: žmonės nemato tikrojo skausmo, kurį kenčia genocido paliestos šalys. Šitokio pobūdžio liudijimas turi įgauti gyvybės, kad tie kaulai išiprasmintų, atgytų); 3) pritraukti kuo daugiau žmonių, kad jie ne stebėdami, bet ir prisidėdami savo kūryba, įsitrauktų į akciją prieš genocidą. Aktyvus dalyvavimas kūrybiniame procese keičia žmogaus mąstymą.

Per 2011 - 2013 metus projektas “Milijonas kaulų” surengė 4 instaliacijų peržiūras, su 50 tūkst. kaulų. Ruošiamasi 3 dienų instaliacijos įvykiui nacionaliniame Vašingtono prekybos centre, 2013 m. birželio 8 – 10 d.

Pasirinkta kūrinio forma: yra renkama milijonas rankų darbo kaulų (iš molio, gipso).

Ši instaliacija iš tiesų šokiruoja savo užmanymu ir mastu, savo dydžiu. Neįmanoma būtų nepastebėti tūkstančių kaulų virtinės, kuri tęsiasi miesto gatvėmis (kuriose ši instaliacija eksponuojama). Vienas kaulas ar keli jų ištirtų didelėje erdvėje, o jei jie būtų eksponuojami mažoje patalpoje, kažin kiek žiūrovų susilauktų ši ekspozicija, kiek būtų suinteresuotų ją apžiūrėti. Dabartinis pateikimas instaliacijos priverčia žmonių mases stabtelėti ir susimąstyti. Iš kitos pusės, šitoje milžiniško dydžio instaliacijoje vyrauja minimalizmas: instaliacijai sukurti pasirinktas vienas, elementas – kaulas. Balta kaulo spalva išlaiko vieningą visos instaliacijos koloritą. Kiekvienas kaulas gali reikšti kiekvieną atskirą genocido auką, atskirą istoriją. Ir atrodo, kad pati kūrinio idėja tampa svarbesnė nei pasirinktas jo (instaliacijos) minimalus išpildymas. Šia menine instaliacija organizatoriai turėtų pasiekti norimą rezultatą, pasiekti savo tikslo ir užsibrėžtų siekių.

⁹⁰ Prieiga per internetą: <http://www.onemillionbones.org/the-project/>

⁹¹ Ten pat.

Multikanalė instaliacija "Norėtume jus informuoti apie tai, ko mes nežinojome". Jarr A.⁹² (Žr. priedus, 5 – 7 pav.). Šis darbas tarsi atsakymas į šiuolaikines tragedijas, tas situacijas, kai jos buvo ignoruojamos, apie jas nepakankamai informuojama, kalbama. Mes esame praradę gebėjimą tikėti, matyti. Šia instaliacija siekiama, kad žiūrovai išgyventų jo sukurtą aplinką, tos reprezentacijos skausmą, kad per tą matymą atstatytų, pabudintų pilietiškumą. Idėja koncentruota į žmogaus skausmą: kaip ji yra suprantama, pristatoma, komunikuojama. Taip pat išreiškiamas toliau besitęsiantis stebėjimasis, kad tą genocidą buvo galima sustabdyti, jam pasipriešinti. Ši instaliacija skirta Ruandos genocidui atminti, ir apima 6 skirtingus darbus.

Projektas tęsiasi šešerius metus. 2010 m. instaliacija patalpinta Connecticut (JAV) universito šiuolaikinio meno muziejuje, 2012 m. su ja buvo dalyvaujama Berlyno meno savaitėje.

Viena įdomesnių instaliacijų yra antroji - emeritės Getės, išgyvenusios Ruandos genocidą, akys padaugintos į 1 milijoną skaidrių. Jos sukrautos į didelę krūvą kambario centre, kuri asocijuojasi su masine kapaviete. Menininkas bando kalbėti apie žvilgsnio galią. Šis akių žvilgsnis atrodo lyg sukuria įtampą, įtraukia į dialogą, lyg lauktų atsako iš kiekvieno į jas stebinčiojo. Emeritės akys, rodos, liudytų skausmą, kančią ar išgastį. Kiekviena skaidrė turi baltą refleksyvų žvilgsnį atsispindintį moters akyse. Visa instaliacijos galia yra daugybėje padidinanųjų stiklų, kurių tikslas yra priartinti žiūrinčiojo akis prie į jį žvelgiančio žvilgsnio ir suteikti galimybę jame ieškoti savo atspindžio.

Projektas "Niekada daugiau" ir instaliacija "Kaimynai". Maun P.⁹³ (Žr. priedus, pav. 8 - 9) Tyrinėjimas genocido, konfliktų Kosove, Kambodžoje, Tارفur, autorių įkvėpė imtis šio projekto – instaliacijos kūrimo. Autoriaus manymu visuomenė neturi suvokimo apie genocido realumą, kadangi tai vyksta kažkur toli nuo mūsų ir yra neįmanoma, kad tai galėtų įvykti "čia". P. Maun bando savo instaliacija pašalinti šį klaidingą supratimą, "(...) išimant laiko pojūtį ir vietą, kiekvienas darbas priklauso genocidui, kuris nėra paklusnus laikui".⁹⁴

Genocido projektas susideda iš kelių dalių: 2 fotografinės serijos "Loss ir ginklai", plakato leidimas "niekada daugiau", dvikanalis video "Kaimynai". Kai kurie darbai buvo baigti įtraukiant instaliaciją "Kaimynai": video, fotografijos, objektai, kaip: akmenys, kėdės.

Dvikanalė video projekcija "Kaimynai" susideda iš dviejų video. Naudojami charakterizuoti, skirtingų genocidinių konfliktų, archetipai: agresorius ir auka, kareivis ir pilietis, dauguma ir mažuma, senas ir jaunas ir t.t. Siužetas pasakoja dvi skirtingas genocido

⁹² Prieiga per internetą: http://www.artnet.com/magazine_pre2000/reviews/moore/moore5-21-98.asp

⁹³ Prieiga per internetą: www.patrickmaun.com/

⁹⁴ Prieiga per internetą: <http://www.patrickmaun.com/projects/neighbors/>

patirtis kai tikima, kad genocidas yra garbingas reikalas, padedantis „išsivalyti“, ir kai genocidas yra skaudžiai išgyvenamas matant, kaip aimynai žudo kaimynus ir naikina ne tik šeimas, bet ir visą tautą. Ši video projekcija yra be galo emocionali, intertekstuali ir pasakojant pirmu asmeniu įtraukia žiūrovą ir sutapatina jį tiek su auka, tiek su agresoriumi. Kiekvienas žodis, žvilgsnis ir vaizdas yra apgalvotas ir stiprus, koncentruotas. Įdomu yra tai, kad personažai apsieičia vaidmenimis, ir naikintoji tauta sužydi, kai tuo tarpu agresorius nyksta: atsispindi moralinės vertybės ir nuostatos, kurios yra tikrasis tautos ir žmogiškumo brandos ir raidos rodiklis. Žmogiškumas yra svarbus šio kūrinio elementas, kadangi pats darbo pavadinimas yra „Kaimynai“, jau nurodantis pakankamai artimą ir šalia esančių žmonių, kuriais tarsi būtų galima pasitikėti, santykį. Video projekcijoje gausu vaizdinių ir tekstinių metaforų (žvilgsniai kreipia į bendrą tautos išgyvenimą, kviečių vaizdas kalba apie tautos ar žmonių grupės klestėjimą ir naikinimą, stalo, kėdės vaizdas rodo kaiminystės ryšį ir pan.), paliekančių žiūrovą su klausimų gausa ir tokiu būdu sustiprinančiu bendrą išpūdį.

Kaeja d’dance video projektai. (Žr. priedus, 4 pav.). Nemažai Toronto kompanijos Kaeja d’dance video projektų sukurtų Holokausto tema. Vienas iš pavyzdžių, kurį galima pateikti būtų video projektas „Sarah“⁹⁵ (1999 m., 6 min. Trukmės), kurio siužetas paremtas nežinomo likimo moters, Saros, ištekęjusios už Aleno tėvo II-ojo pasaulinio karo metu, istorija. Pora buvo išsiųsta į skirtingas koncentracijos stovyklas ir daugiau taip ir nebepasimatė. Šia istorija bandoma perteikti ne tik masinio naikinimo skausmą, bet ir šeimų išdrąskymo tragediją, kuri moraline, dvasine prasme naikino ir žudė dar fiziškai tebeegzistuojantį žmogų.

Apskritai, dauguma šios autorės istorijų, kaip įvardyta aukščiau, yra paremtos šokio kalba ir yra įvestos į filmui skirtą kinematografinę aplinką. Seno nespaltoto filmo išpūdį suteikia vienspalvė, rudos spalvos ekranizacija. Atrodo visas veiksmas vyksta konkrečioje, apspręstoje erdvėje, atitinkančioje istorinį laikmetį (kuriam pasakojimo siužetas pritaikytas). Filmai ekspresyviūs, o juose naudojama šokio kalba kalbina šiuolaikinį žmogų, suteikia erdvės jo vaizduotei, minčių įvairovei, asmeninei interpretacijai. Šokėja bando įsikūnyti į personažo vaidmenį, perteikti jos jausmus (nevilties, skausmo, pasimetimo ir pan.) judesio pagalbą.

Dar vienas įdomus projektas: A. Kohn, 91 m. vyro ir jo anūkų šokis Auschwitz’e.⁹⁶ (Žr. priedus, pav. 11). Nors jo šokis nėra kažkuom ypatingas, profesionalus, tačiau pats šis veiksmas sulaukė dėmesio, šokiravo, neišvengė kritikos (išreikštas pasipiktinimas, jog rodoma nepagarba aukoms). Šį jo veiksmą galima prilyginti performansui. Šiuo šokiu A. Kohn pasako, kad visuomenei yra reikalingas naujas požiūris į holokaustą, naujas būdas jį

⁹⁵ Prieiga per internetą: <http://kaeja.org/creations/sarah>

⁹⁶ Prieiga per internetą: <http://www.youtube.com/watch?v=iPgKlQMeh8>

pristatyti, kad praeities atmintis nebūtų pamiršta.⁹⁷ Liūdesį ir skausmą keičia džiaugsmas (merginų nusiėmimas galvos apdangalų šokio metu galėtų reikšti gedulo pabaiga) dėl išsaugoto gyvenimo ir duoda pamoką, kad jį žmonės turi branginti.

Video projekcija „Veidu į veidą“. Mouraud T.⁹⁸ (Žr. priedus, pav. 11). Projektijai sukurti buvo panaudotos medžiagos, kurios jau nenaudojamos, tapusios šiukšlėmis ar jų liekanomis, įgyjančiomis ne tik globalizacijos ir pramonės vystymosi pasėkmių reikšmę, bet taip pat asocijuojasi ir su masiniu genocido aukų skaičiumi. Inscenizacijoje naudojamas pravažiuojančio traukinio vaizdas taip pat intertekstualus ir primena skaudžius tremties momentus (holokaustas). Minimalus vaizdinis sprendimas šiam darbui suteikia konceptualumo ir dėl to, galima daryti išvadą, kad paprastų ir šalia esančių vaizdinių minimalus panaudojimas šį kūrinį daro daugiasluoksnių ir kreipia dėmesį ne vien į praeities, bet ir į dabarties problemas, keldama klausimą, ar kapitalistinis pasaulis yra pakankamai galingas ir įgalus kontroliuoti bet kokio lygio tragedijas tokias kaip genocidas, tarša, gamtos kataklizmai, ir pan.

KŪRYBINIO DARBO APRAŠYMAS

III. 1. Kūrybinio darbo idėja

Siekiant sukurti video projekciją, kurioje būtų pateikta genocido interpretacija, norėtasi pateikti bent minimalų gyvų liudijimą apie genocidą ir įkūnyti vizualiai, kad (kaip jau įvade minėta) taptų dar viena atmintį išlaikančia menine interpretacija.

Kiekvienas karas ar genocidas palieka sugriautus ir sudaužytus, prarastus gyvenimus, bei prisiminimus apie šiuos tragiškus įvykius. Todėl video projekcijai, pasirinkau apnuoginto kūno ir dužtančio stiklo elementus.

Kad papasakoti isoriją pasirinktas (sukurtas) herojus, kuris įkūnija aukos vaidmenį. Nuogas žmogus - apiplėštas žmogus, pažemintas, silpnas, kenčiantis būties ribotumą ir besigėdijantis savo nuogumo. Tai kartu ir atskirties ženklas. Visa tai kas jame yra likę – vidinė tuštuma (dvasinės tuštumos būseną). Galima manyti, kad ši būseną yra artima ir daugeliui žmonių, jų egzistencinėje plotmėje.

Dūžtantis, aižėjantis stiklas sukelia daugybę būsenų: nesaugumo, baimės, skausmo, nevilties, liūdesio ir pan., simbolizuoja praradimą, išsiskyrimą ir sužeidimą. Video

⁹⁷ Saldžiūnas V. Menininkės iššūkis pasauliui – kitoks požiūris į holokaustą. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/-12824827511281756227-meninink%C4%97s-i%C5%A1%C5%A1%C5%ABkis-pasauliui-kitoks-po%C5%BEEi%C5%ABris-%C4%AF-holokaust%C4%85.htm>

⁹⁸ Prieiga per internetą: <http://www.taniamouraud.com/videos/2009-face-to-face/>

projekcijoje nufilmuoti (panaudoti) sudužusio lango stiklai vaizduoja žmogaus gyvenimo trapumą ir skausmingumą. Pats aižėjimas (skeldėjimas) - nykimo, kentėjimo, mirimo įvaizdis. Kaip nuoroda į skausmą į darbą yra įvedama raudona spalva.

Stebint video projekcijoje nuogo žmogaus judėjimą, tarp aštrių stiklo šukių (gyvenimo šukių), kuris ieško išeities, atrodo, norėjusi jam padėti, bet kartu yra baimė pačiam susižeisti, nukentėti.

Visos patirtys remiasi kalbiniu liudijimu (patirtis pasiekia žodį ir žodžio forma ji yra perduodama, kaip liudijimas kitiems). Todėl yra pateiktas gyvas liudijimas (minimaliai, išskiriant liudytojo pagrindines išsakytas mintis). Pasakojamas tekstas nebūtinai turi būti suvokiamas pažodžiui ir nereikalauja kurti iliustracijų. Tad darbe nuspręsta daugiau palikti vietos nutylėjimams, ypač vaizdų atžvilgiu, (t.y. - nebūtinai yra rasti realų tapatumą su tekstu. Pavyzdžiui, dėl tos priežasties buvo atsisakyta arhyvinės medžiagos – fotografijų. Arba, nebūtinai herojus turi perpasakoti liudytojo istoriją, jis gali turėti savitą situacijos matymą), filmo atmosfera. Todėl pasirinkta savita kūrinio stilistika.

Suvokiant genocido prasmę, įsiklaustant į gyvą liudijimą (kuris naudojamas kuriant video projekciją), pergyvenant jo nuotaiką, yra bandoma (kiek tai įmanoma) perteikti šiuos išgyvenimus, būsenas (aukščiau išvardintas) vizualiai. Vaizdas taip pat atlieka pasakojimo funkciją. Tam pasirinktas pantomimos aktorius. Būtent jis, manyta, gali išraiškingiausiai visa tai perteikti. Jo kūno kalba - vidinių būsenų reprecentacija. Atlikėjas perklausęs liudijimą, lyg įeina į dialogą: jis ir genocidas, ir auka. Šiuo atveju bandymas “matyti” (išgyventi) genocido patirtį aukos akimis, autentiško liudijimo ir dalinio įsivaizdavimo (turimo suvokimo) pagalba, patirties įvykiui suteikia ekspresyvų išgyvenimą ir jį sudabartina: praeitis lieka neprisimenama, bet yra išgyvenama dabar, t.y. kūrinys tampa dabartiškas. Suteikus galimybę per kūno kalbą ir emocijas žiūrovui susitapatinti su personažu, lieka tik tikėtis, kad šis vaizdas kalbės ir taps dabartiškas ir žiūrovui.

Tačiau, tiek kalba, tiek vaizdas yra nepajėgus pilnai pateikti objektyvios tiesos, tikrų jausmų, kuriuos patyrė genocidą pergyvenę asmenys. Kalba ir vaizdas gali tik kažkiek vienas kitą papildyti. Tad galutiniame rezultate pasakojimas (vaizdu ir kalba), kaip pranešimas lieka atviras žiūrovo interpretacijai, jis yra individualus kiekvienam žiūrinčiajam.

Dėl estetiškos kūrinio išraiškos, stengiasi, kad jis būtų tiek minimalus, tiek tvarkingas. “Estetinė formos kokybė yra tik sąlyga tam, kad kūrinys taptų savaime prasmingas ir turėtų mums ką pasakyti”⁹⁹ Pasirinktas (kūrybinio darbo) vizualus sprendimas yra asmeninis (kūrėjo).

⁹⁹ Gadamer H. G. Istorija, menas, kalba. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 57

III. 2. Kūrybinio darbo atlikimo eiga

Kūrinys (pantomimo šokis) atliktas uždaroje erdvėje (inscenizuotoje aplinkoje), tik prieš vaizdo kamerą. Jis yra iš dalies surežisuotas, tačiau didžiąja dalimi – improvizuotas (ypač tai kas liečia pantomimo judėjimą prieš kamerą). Bandyta, kad vaizdas būtų abstraktus, minimalus, neperkrautas. Erdvė (filmavimo aikštelė) buvo išvalyta, užtemdyti visi šviesos šaltiniai, kad išgauti juodą foną. Norėta, kad būtų išryškintas pagrindinis veikėjas, todėl jam apšviesti buvo naudojama dirbtinės šviesa (dienos šviesos lempos). Filmuojant stengtasi naudoti stabilią kamerą, be jokių judesių, kad žiūrovo žvilgsnis būtų koncentruotas į atlikėją. (žr. bandymus, 1 pav.). Montuojant buvo pasirinkta juodai balta ekranizacija.

Sekančiame filmavimo etape buvo naudojama: raudona drobė, stiklo lakštai bei šukės, ir filmuota (aukščiau apžvelgta) medžiaga (žr. bandymus, 2 pav.). Drobė patiesta ant grindinio, ant jos išdėlioti stiklai. Naudojamas video projektorius, kad projektuoti filmuotą medžiagą ant paruoštos vietos (ant grindinio, ploto padengto stiklais). Kad būtų įmanoma suprojektuoti vaizdą žemyn (90^0 kampu) buvo naudojamas veidrodelis, kuris pritvirtinamas priešais video projektoriaus linzę. Filmavimo metu buvo užtemdyti visi šviesos šaltiniai. Kad nufilmuoti gautą rezultatą, naudojama stabili vaizdo kamera.

Papildomai buvo filmuojamos dužtančio stiklo detalės. (žr. bandymus, 3 pav.). Stiklo lakštai buvo padėti ant stabilaus pagrindo (2 stalų kraštų), pakiliai nuo žemės (maždaug 2 m. Aukštyje). Daužomo stiklo šukės krito vertikalia trajektorija, žemyn. Naudota stabili vaizdo kamera. Montuojant stiklo šukėms, bendram fonui, suteikta rausva spalva. (žr. bandymus, 4 pav.).

Visame praktiniame (kūrybiniame) darbe yra naudojama tik aukščiau aprašyta filmuota medžiaga.

Norint pateikti gyvą liudijimą apie genocido prisiminimus, buvo nestruktūrizuotas interviu, bet labai laisvo pobūdžio liudijimas. Būtent dėl to nebuvo pateikiami klausimai, bet paliekama laisvė liudytojui dalintis genocido patirties prisiminimais. Vėliau, montuojant, buvo atrinkti tik svarbiausi momentai ir atsisakyta ilgų, nuoseklių pasakojimų, kad liudijimu norima perduoti žinia būtų koncentruota ir liktų vietos tiek aktoraus, tiek žiūrovo interpretacijai.

Vaizdui sustiprinti ir kūriniui sukurti tam tikra nuotaiką (atsižvelgiant į pasirinktą temą) naudojami: natūralūs (dužtančio stiklo), specialiai sukurti garsai, garso efektai.

III. 3. Techninio sprendimo argumentacija

Filmuota skaitmeninėmis fotografavimo priemonėmis: Pentax K5, objektyvas 12-24mm f/4 ir Nikon D4, objektyvas 24-70mm f/2,8. Vaizdo lėtinimui išgauti (filmuojant dūžtantį stiklą) buvo naudojama Nikon D4 kamera, kurioje yra patobulinta Slow motion funkcija.

Naudotas apšvietimas: 2 dienosinės šviesos lempos LUPO. Filmuojant, lempos buvo nukreiptos judantį žmogų tamsioje erdvėje: norėtasi iššviesti tik jį vieną.

Montažas atliktas Final Cut Pro programa bei garsas apdorotas Soundtrack Pro programa. Šios programos yra labiau įvaldytos, todėl buvo naudojamos siekiant pasiekti norimų rezultatų.

Garsų naudojimas: natūralūs – vaizdo kameromis (aukščiau nurodytomis) įrašyti (natūralūs) garsai bei specialiai sukurti garsai.

IŠVADOS

1. Genocido sąvoka iškelta ir pradėta formuluoti XX a. Pirmoje pusėje ir iki šiol Jungtinių Tautų konvencijoje „Dėl kelio užkirtimo ir baudimo už jį“ apibrėžiama kaip nacionalinis, etninis, rasinis, religinis, dalies arba visos grupės naikinimas. Praeitės praktika rodo, kad genocidas buvo vykdomas ir socialiniu bei politiniu pagrindu, tačiau dėl istorinių aplinkybių šiuo pagrindu naikintos žmonių grupės nebuvo įtrauktos į genocido sąvokos apibrėžimą JT konvencijoje. Būtent todėl, remiantis JT konvencijoje vartojamu genocido sąvokos apibrėžimu, negalima pripažinti genocido, vykdyto socialiniu bei politiniu pagrindu.
2. Vis dažniau genocido sąvoka yra vartojama netinkamu pagrindu ir ji pamažu devalvuoja, sumenkindama sąvokos tikrąją reikšmę ir realybėje išgyvenusių genocidą žmonių patirtį.
3. Atmintis filosofiniu požiūriu yra siejama su praeitimi ir jos išsaugojimu, ir yra vienas pagrindinių istorijos, o taip pat ir genocido, šaltinių, tampančių ženklais ar paminklais tautos ir žmonijos istorijoje. Nors atmintis nėra sąmoningai kontroliuojama, vis tik reikalauja darbo ir pastangų, kad būtų teisingai panaudota (t.y. patirties ir istorijos perdavimas ateities kartoms, siekiant užkirsti kelią panašioms tragedijoms) ir netaptų skaudžios patirties įkalinimo jėga, nepaisančia laiko.
4. Genocidas yra be galo skausminga patirtis, ją išgyvenę žmonės vangiai tuo dalijasi, o ir autentiškas liudijimas yra sunkiai priimamas ir suvokiamas to niekad nepatyrusiam. Tuomet susiduriama su problema, kad bėgant laikui darosi vis mažiau aišku kas tai iš tikrųjų yra, nors genocido tema išlieka aktuali ir šiandieniniame pasaulyje. Būtent todėl, į pagalbą pasitelkiamas menas, kurio inscenizacijose neegzistuoja laikas ir kuris yra įgalus prakalbinti kiekvieną, net ir niekad to nepatyrusį, tuo pat metu užtikrindamas, kad praeitis nebus užmiršta, su viltimi, kad bus atskleistas genocido tragedijos aktualumas ir bus priešinamasi bet kokioms jo esamoms ir būsimoms apraiškoms.
5. Remiantis kiritine genocido sampratos ir atminties fenomeno analize, įvairių meninių inscenizacijų nagrinėjimu, buvo sukurta genocido interpretacija video projekcijoje „Aižėjimas“, skirta genocido atminties išsaugojimui. Joje sukurtas personažas ir naudojami elementai, o taip pat ir minimalus autentiškas liudijimas per meną suteikia galimybę bent šiek tiek susipažinti su genocido tema ir suvokti jos aktualumą šiandien.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

1. Apskrito stalo diskusija “Lietuvos žydų istorija kaip neiškūnyta kitoniškumo dimensija tautinėje lietuvių sąmonėje”. [Žiūrėta 2013-04-22]. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/tv/laida/818/lietuvos-zydu-istorija-kaip-neikunyta-kitoniskumo-dimensija-tautineje-lietuviu-samoneje-i-tomo-venclovos-izvalgos>
2. Aristotelis. Apie sielą. Vilnius, 1959.
3. Aristotle. On memory and Reminiscence. The works of Aristotle, 1 t. Chicago: Encyclopedia Britanica, 1952, P. 690 – 695.
4. Atminties kultūrų formavimo strategijos Lietuvos urbanistinėse erdvėse. (LRT laida “Mokslo ekspresas”). [Žiūrėta 2013-04-22]. Prieiga per internetą: <http://tv.delfi.lt/video/wlVcPl6S/>
5. Augustinas A. Išpažinimai. Vilnius: Aidai, 2004.
6. Donckis L. Sąvokų infliacija ir diskusijų kriminalizacija. Prieiga per internetą: <http://archyvas.tst.bernardinai.lt/index.php?url=articles/87345>
7. Jones A. Genocide. A Comprehensive Introduction. New York, 2006.
8. Jonkus D. Atminties visuma ir kitybė. Fenomenologinis požiūris. Prieiga per internetą: http://www.leidykla.eu/fileadmin/Religija_ir_kultura/2009_6_1-2/7-26.pdf
9. Jungtinių tautų konvencija dėl genocido nusikaltimo uždraudimo ir baudimo už jį // Valstybės žinios, 2002, Nr. 23-855. Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=745CCF99-DBB1-4AEA-B7F2-F41231DF836D>
10. Gadamer H. G. Istorija, menas, kalba. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
11. Gailienė D. Politinių represijų psichologiniai padariniai. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/Leidyba/12/gailiene.htm>
12. Kasperavičius A. Dokumentų rinkinys, XX amžius. Vilnius: Kronta, 2002.
13. Kuprytė J. Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą. Prieiga per internetą: <http://www.genocid.lt/Leidyba/6/jurgita.htm>
14. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. New Jercey, 2005.
15. Lietuvių enciklopedija, 7 t. Boston, 1956. P. 138.
16. Locke J. Esė apie žmogaus intelektą. Vilnius: Pradai, 2000.
17. Lotman J. Kultūros semiotika. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
18. Maceina A. Asmuo ir istorija. Southfield: Ateitis, 1981.
19. Manžuch Z. Atminties institucijos: saugyklos, teatrai, lobynai ar duomenų bazės. Prieiga per internetą: <http://www.leidykla.eu/fileadmin/Knygotyra/51/126-147.pdf>

20. Navickas A. Istorinė atmintis ir atsakomybė. [Žiūrėta 2013-04-22]. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/tv/laida/620/andrius-navickas-istorine-atmintis-ir-atsakomybe>
21. Platonas. Faidras. Vilnius: Aidai, 1996
22. Theaetetus. The Dialogs of Plato. Chicago: Encyclopedia Britanica, 1952. P.512 – 550
23. Sabine G. H., Thorson T. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Msargi raštai, 2008.
24. Shaw M. What is Genocid.? Cambridge, 2007.
25. Snore E. Sovietų pasaka. Dokumentinis filmas, 2008, trukmė: 85 min.
26. Staub E. Overcoming Evil– Genocide, Violent Conflict, and Terrorism. Oxford, 2011.
27. Sužiedėlis S. Genocidas 20 a. istorinėje erdvėje: nuo ideologijos iki masinių žudynių. (Paskaitų ciklas). [Žiūrėta 2013-01-07 – 2013-01-09]. Prieiga per internetą: <http://live.tvdu.lt/tags/su-ied-lis>
28. Sverdlovas A. Paminklas ir laikas.Viollet – Le – Duco ir Ruskino kontraversija. Prieiga per internetą: http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=paminklas%20ir%20laikas&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ceeol.com%2Faspx%2Fgetdocument.aspx%3Flogid%3D5%26id%3Db1460526-2f0d-4977-b666-d64729ac1400&ei=CNmuUYGuHsqo4ASEsoGwBQ&usg=AFQjCNEBk60KXuvH_i6NNXeWD3Sz1kBFTA
29. Tarptautinio Vilniaus visuomeninio Tribunolo procesas, 2000. Prieiga per internetą: <http://www.partizanai.org/failai/html/antikomunistinis-kongresas-II.htm#827>
30. The Crime of Genocide. United Nations General Assembly Resolution, 1946 96 (I). Prieiga per internetą: http://www.adl.org/education/curriculum_connections/spring_2005/spring_2005_lesson2_resolution.asp
31. Ungoras U. Lyginti nereiškia dėti lygybės ženklo. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/60854>
32. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios, 2006-06-17, Nr. 68 – 2497. Prieiga per internetą: <http://tar.tic.lt/Default.aspx?id=2&item=results&aktoid=8346A3C3-334C-4C7A-9C32-181EDAC3A371>
33. Рикёр П. Память, история, забвение. Москва, 2004. Р. 1 - 248

PRIEDAI

1 pav.

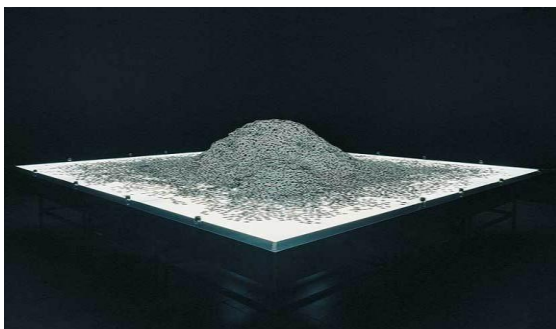
2 pav.

3 pav.

4 pav.

5 pav.

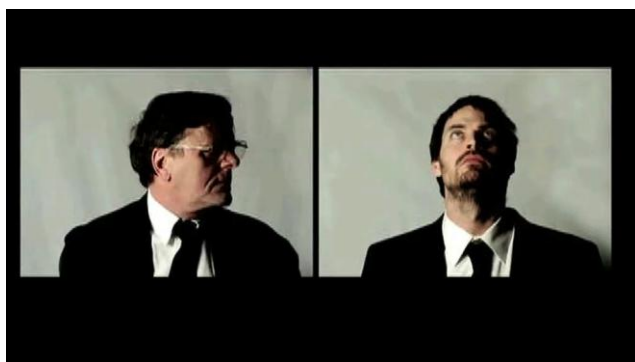
6 pav.

7 pav.

8 pav.

9 pav.

10 pav.

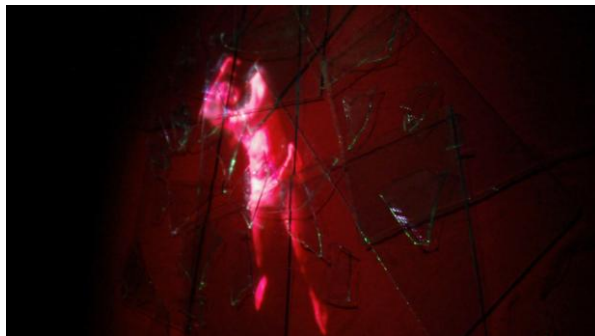

11 pav.

BANDYMAI

1 pav.

2 pav.

3 pav.

4 pav.

DVD DISKAS